

РК ТЗ(2ун)
Б14

Культурно-Історична Бібліотека
під ред. проф. Д. І. БАГАЛІЯ

□ □ □

Проф. Д.І. БАГАЛІЙ

■ ■ ЗАСЕЛЕННЯ
ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

(Запорожжя та Кіровоградського Краю)

І ПЕРШІ ПОЧАТКИ І Г
КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ

ВИДАВНИЦТВО „СОЮЗ“
Харківського Кредитового Союзу Кооперативів
1920.

+

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

Шифр Рк Т3(24); Б14 Інв. № 361166

Автор Багалій Д. І.

Назва Заселення ківченкої
"України і перші посадки..."

Місце, рік видання Харків, 1920.

Кіл-ть стор. 110, 2 с.: мап.

-"- окр. листів

-"- ілюстрацій

-"- карт Зарх. мап.

-"- схем

Том

частина

вип.

Конволют

Приймка:

26.05.94

Ільонін

Культурно-Історична Бібліотека

під ред. проф. Д. І. БАГАЛІЯ

□ □ □

Проф. Д. І. БАГАЛІЙ

■ ■ **ЗАСЕЛЕННЯ
ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ**

(Запорожжя й Новоросійського Краю)

**І ПЕРШІ ПОЧАТКИ ЇЇ
КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ**

ВИДАВНИЦТВО „СОЮЗ“

Харківського Кредитового Союзу Кооперативів

1920.

Друкарня „Центросоюз“, Харків, Московська, 19.
№ 146.

ПЕРШИЙ РОЗДІЛ

ПРИРОДА КРАЇНИ

географичне положення степів і Дніпро з його порогами, плавнями та островами.—Буг і Дністер.—Флора, Фауна.—Невигоди степового життя: зімова холоднечача, літня спека і засухи; сарана; сусідство з татарами.

Ми будемо оповідати про південну Україну, котра заселена була запорожськими козаками і називалася Запорожжям, а потім Новоросією або Новоросійськими степами і захоплювала сучасні Катеринославську, Херсонську і почасти Таврицьку губ. Географичне положення і природа Новоросійських степів призначили і їх історичну долю і з стародавніх часів вони були притулком для кочівників—номадів, котрі постійно приходили у Європу з Азії через Каспійські ворота, витісняли один другого і залишали своє місце новим захожим кочівникам. Не перелічуючи найдавніших мешканців їх, ми нагадаємо тільки про тих, хто тут жив одночасно з стародавніми русичами—про печенигів, чорних клубуків, половців і татар. Одні кочівники надовго затримувалися в степах Новоросії, другі тільки проходили через цю велику дорогу з Азії в Європу і тут виявляли свою руйнуючу діяльність—Новоросійські степи на сході зливаються потроху з степами Азії і тому вони й зробилися битим шляхом для азіяцьких кочівників. Природа їх давала більші вигоди для кочового, мандрівного життя, ніж для осілого. Тут споконвіку царував не ліс, а степ—високі густі трави, які й приваблювали номадів. Ліси коли де й бували, то тільки невеличкими байрачками та гайками. Тут розлягавсь широкий простір, необхідний для кочівників з їх великочисленними гуртами рогатої скотини та коней; тут зовсім мало лісів, які б перешкоджували переходити з місця на місце; тут мало й гір: увесь степ зовсім рівний. Куди не кинеш оком—скрізь видно тільки один одноманітний степ без краю... раз зелений, раз спалений сонцем. На чому тільки й спиняється око—то ви-

сокі могили, німії свідки минулої, далекої старовини; але й з ними зникається око, тому, може, що й могили усі однакові.

„Тілько Дніпро, Дністер та Буг“,—говорить про Херсонські степи Шмідт: — „тілько вони відріжняються своєю красою та красою своїх берегів... Пробігаючи через уесь степ з півночі на південь, вони вражають свою величністю; виуться широкими, блакитними шляхами, серед широких, зелених долин своїх, серед лісків, садків, лугів та очеретів, які яскраво відріжняються від білих кучугурів“. 1)

Церше місце серед тих рік належить Дніпрові, 2) який був відомий, під назвою Борисфена, ще батькові історії—Геродотові.

Вибігаючи з Смоленської губернії, з болот, які лежать під Валдайськими горами, Дніпро упадає в море широким лиманом і, таким чином, зв'язує далекий північно-західний край з Чорним морем. По Новоросійських степах Дніпро тече на протязі більш як 500 вер.

Що найбільш цікаво на Дніпрі,—то його пороги та забори в північній частині Катеринославської губернії. Дніпровські пороги давно вже звертали на себе увагу письменників та подорожніх, які бували в тім краю. Про їх оповідають—Византійський імператор Костянтин Багрянородний, Ер. Лясота, Боплан, невідомий складач „Книги большого чертежа“, складач мапи Дніпра у XVIII столітті, автор статті у 3-ій книзі „Записок Одесского Общества истории и древностей“.

Кількість порогів показується по усіх оповіданнях не однаковою: від 7 до 13; їх назви теж змінились з X століття; у Костянтина Багрянородного вони показані не зовсім точно.

„Пороги“,—оповідає німецький мандрівник XVI століття Ер. Лясота:— „то скелі, то місця, де Дніпро у всю свою шир загорожений камінням та скелями під водою, чи урівні в нею; де-які скелі та каміння піднімаються високо по-над водою, тому пливти по річці дуже небезечно, особливо у мілководдя“. 3)

По оповіданню Боплана, пороги уявляють із себе як-би гатку, яка загорожує річку. Дніпро піднімається і падає з височини 5—6 ступнів, в других місцях з 6—7 ступнів, в залежності від води; весною, коли тануть сніги, Дніпро покрива усі пороги, виключаючи Ненаситецький, який тільки в ту пору й перешкоджає ходити по Дніпрові; улітку та в осені, коли вода стойть низько—водопади ті мають часто ступнів 10—15 у височину. 4)

Самий грізний порог — Ненаситець, прозваний тепер Дідом.

„Страшенно реве Ненаситець“,—говорить О. Чубинський:—„що від Звонецького порогу чути його рев, а через який час стають видні великі оплески хвиль, які б'ються в білій піні між камінням. Береги Дніпра укриті скелями... Самий порог—то 12 рядів каміння, які дугою лежать між берегами, загорожуючи річку. Дніпро, кидаючись з однієї на другу, далі на третю—реве несамовито. Правий берег одягнений величезним камінням. З Монастирська, особливо зверху гори, вид на порог—чудовий; порог зверху являється весь покритий білою піною. Реве він якось особливо. Часом чуються в його реву надзвичайні дикі переливи, часом він зовсім стихає і тільки поблизу чути, як переливається та дзюрчить вода по каміннях“. 5)

Пороги дуже перешкоджують плаванню по Дніпрові: порожиста частина його являє з себе немовби природну твердиню, яка загорожувала шлях на південну нижню частину Дніпра. Ця нижня частина його пікава своїми плавнями. Тут ріка тече по широких долинах, які перерізані рукавами, гирлами та заводами, що розлилися широкими озерами, затоками з великим числом островків. Оді широкі низькі долини й звуться плавнями. То есть річні наноси піску, мулу, які по весні заливаються водою і, виключаючи тілько де-які високі місця, залишаються весь час урівні з водою, коли вода стойть високо. Потім плавні зодягаються болотяними рослинами та густим очеретом, який вкриває, як килимом, десятки верстов навколо. Останні низини—то луги, зодягнені іноді густим лісом, найбільш вербою; іноді зовсім голі наноси піску, як-би обмілі, яких ледве видно над водою. Виключаючи піски, плавні уявляють собою велике багатство краю своїм сіном, паливом, деревом. Не кажучи вже про значіння лісу у степовому краю, але ж і очерет 5—6 аршинів заввишки, а то й більш, має велику цінність: ним користуються, як паливом, беруть на дах, загорожі, а також і на будування осель (що має не мале значіння); луги ж дають постійний, роскішний сінокос; роскішний і тоді навіть, коли в степах усі трави вигоряють від сонця.

Глеїстий ґрунт долин, їх низина дуже підручні за-для розведення садків, огородів. Окрім того, тут дуже зручно содержувати скотину, птицю. 6) „Яка б не була засуха, її непримітно в плавнях; ґрунт, напоєний розливом Дніпра, довго залишається вохким, родить чудову

рослину і на сих заливних лугах завжди стоять роскішні трави,”—говорить про плавні О. Чужбинський. 7)

Ці плавні починаються зараз за порогами, ще в межах Катеринославської губернії (їх-то й ввали запорожці Великим Лугом), далі вони тягнуться в межах Херсонської губернії до самого Лиману.

Ми вже бачили вище, що серед Дніпровських плавнів лежить чимало островків; острова ті починаються ще між порогами, але більш усього їх знаходимо за порогами — у плавнях.

Ще Ер. Лясота, 8) Боплан 9) звертали увагу на Дніпровські острова; особливо другий дуже багато оповідає нам про них, але він сам додає, що спускався він тільки до о. Хортиці і про острова, що лежать нижче порогів, оновідає з чужих слів. Між іншими він називає: Великий острів, Томаківку, Кагер, Носіківку, Тавань; найбільшим був Хортицький. Лясота говорить, що цей острів був дуже „красивий, високий, привітливий“. Тягнеться він на 2 милі та поділяє ріку на дві частині. Боплан додає, що Хортицький острів був з усіх боків скелістий, не мав зручного місця, щоб пристати до його; шир мав на східній стороні біля пів милі, на заході ж був і вужчий і нижчий. Він не залиувався водою навіть і по весні і був покритий густим лісом. Крім цих, більш-менш значних островів, було ще велике число дрібних, як по річці, так і по озерах та затоках. „Нижче річки Чортомлика“,—оповідає Боплан:—„на середині Дніпра лежить чималий острів з стародавніми руїнами, а навкруг його—більш, ніж 10000 островів (вістимо, це число дуже збільшено), які роскинути без усякого порядку; ґрунт по одних сухий, по других болотяний, усі поросли очеретом, який застилає протоки між островками“.

Такий був Дніпро в старі часи, з його порогами, плавнями та островами. Такий же був Буг. Як і Дніпро, прорізаючись через кам'яні гори,—вітки Карпат, — він також порізаний та загорожений порогами (між Ольвійополем та с. Олексandrівкою); тут камінням засіяне усе дно річки. Усіх порогів 18; крім того, не мало ще є заборів. Завдяки порогам ця частина Буга дуже красива, але разом з тим зовсім не годиться за-для плавання. Нижче порогів (від Олександровки до міста, де упадає р. Куций Єланець) Буг тече по долині від 1—5 верстов уширі, як і Дніпро, розливається в плавні. В „Спискові земель, які дістались Росії по мирній умові з Туреччиною в 1774 році“, знаходимо дуже докладне оповідання про р. Буг; там говориться, що Буг поши-

ряється після того, як прийма в себе річку Мертворід (біля Вознесенська), а верстов 15 нижче Мертворода починається плавня, яка вкрита очеретами та простягається на 27 вер. до Сухого Єланця; тільки біля Нової Пристані, верстов на 6 вище Єланця, правий берег чистий і не вкритий очеретом; на південь від Сухого Єланця на протязі 2 вер. знову починається плавня, з обох берегів болотяна та в очеретах. Далі на південь Буг дуже шириться (від 250—600 сажнів) і так тече на протязі 6 верстов; лівий його берег весь поріс очеретом, вкритий лугами та кучугурами; після того круто поверта на схід та, поширившись до 600 саж., так тече до самого моря, маючи глибини 28—40 ступнів. 10) Ті плавні—иноді луги, що заливаються тільки по весні; иноді болота порослі очеретом, та м'яким лісом; иноді ж зовсім голі піски.

На низу Буга плавнів зовсім немає; тут ріка дуже розливається вшир і має найбільшу глибину. 11) Боплан указує кілько острівів (Андріїв, Кременців). 12)

По Дністрові ми теж знаходимо й пороги, почали ті ж плавні й острова; тільки тут маємо ще більш родючу долину, ніж по Дніпрові та по Бугові.

Долина Дністровська дас багацтво краю, бо має найкращий родючий ґрунт для садків, виноградників, огородів; дас ліс, очерет і завжди добрий сінокос. 13)

Що до річок, які течуть у Буг та Дніпр, в „Спискові земель“... читаємо: „річок по тій землі хоч і не дуже багато, але є досить; тілько всі вони мілководні і улітку по верхах зовсім пересихають. По всіх річках, окрім Інгула та Інгульця, маються броди. По болотяних річках теж можливо переїхати хоч у саме водопілля. 14) По Інгулові вверх ходять човни з рибою, до 40 верстов від Дніпра, де не буває вже більш, ніж 4 ступнів глибини“. 15)

Грунт Новоросійського краю треба назвати дуже добрым, родючим: по Херсонській, Катеринославській губ. скрізь лежить чорнозем від 4 вершків до $1\frac{1}{2}$ арш. глибини. Чорнозем той не тільки вкриває долини біля річок, а навіть і степ увесь; чим вище лежить степ над морем, тим глибше на полі чорнозем; найменш його біля моря, біля лиманів.

Очаківська сторона, то б то частина Новоросійського краю поміж Бугом та Дністром, по своїому ґрунту може бути поділена на 2 частині: північну та південну; перша—надзвичайно родюча, друга—понадморська—дає тільки убогу рослинність; західна ча-

стина — Дністровська — більш водяна, аніж східна — Бужська. Річки, які течуть тут, можливо поділити на 3 частини: одні — ніколи не висихають, другі — пересихають тільки по частині своїй, треті — пересихають зовсім. окрім річної води, люди користувались ще водою з колодязів та джерел. Про це оповідає Мейер („Пов'єстvenное землем'рное естественное описание Очаковской земли“, СПБ., 1794 р., стор. 100—103). В його книзі маються докладні відомості про Очаківський край: „Нижня, понадморська частина на червоній іржавій з залізом землі — ростить тільки убогі солкуваті і всі, взагалі, немов димчаті рослини; верхня ж — Кодимська частина — надзвичайно родюча — найбагатіша всякого другого краю“.

Що до річних долин, то там увесь ґрунт наносний, найчастіше пісошно-муляний, іноді пісошно-мулистий чорнозем (по Дністрові); і ті і другі землі дуже родючі. окрім таких ґрунтів, бувають і піскуваті, солончакові, болотяні, зовсім нездатні для оброблення їх; така, наприклад, Кинбурнська коса, чи як її звали запорожці, „прогної“ — уявляє з себе дійсну Лівійську пустиню і такою вона й була в минулі часи. 16)

Але такі нужденні місця випадкові, тому не можуть порушити слави про щедрість степової природи. Чимало свідків, що з старих часів, оповідають нам про роскішну рослинність степового краю; так, наприклад, говорить Боплан: „По степах Самотканя, особливо по лощинах, знаходимо часто ліси вишневих дерев, хоч не великі, але густі, на протязі іноді пів мілі, та 200—300 кроків ушир; улітку вид їх чудовий. Там же росте спла диких малобослих мигальових дерев, з горкими оріхами; ягоди на вишнях такі ж добрі, як і ті, що родять по садках“. 17)

По річці Самарі (упадає в Дніпро) стояли великі ліси, відкіль возилось дерево у Кодак 18); один з островів біля Стрільчого порога був покритий диким виноградом; острова Хортиця та Томаківка — лісом. 20) Князь Мишецький дає нам список дерев, кущів та трав, що проростали по-над Дніпром: виноград, яблуні, груші, терен, барбарис, калина, дикий чай, шалфій та другі лікарські трави; дуб, осика, верба, гордове та товолжне дерево, але всі ці дерева не годні для будівлі. 21)

В „Топогр. опису“ говориться про Херсонські, понаддніпрянські та понадбужські степи так:

„Грунт в тім краю, виключаючи пісчані коси, кутугури та кам'яні береги, взагалі чорний, вохкий зверху на 2 ступні, а то й більш; нижче—жовта глина. Земля дуже родюча, але на високих горах під гарячим сонцем трави швидко сохнуть, тому хліборобством займатись там не можливо. Тілки лощини, долини та пологі пригірки залишаються для хлібороба. А щоб мати траву, треба її щорічно випалювати. 22)

„Великих лісів там немає; по лощинах іноді ростуть яблуні, груші, найбільш—терен, хміль; іноді зовсім дикий виноград, кислий, дрібний; вишні, верба, осика, бояриня, гординя; на островах,—що по гирлах,—досить вільхи, берези, лози, верби, терену, але усе дуже дрібне; по р. Аргамаклі (тож Громоклея) є небагато лісу гідного на будівлю. Трави—ріжні: по лощинах, біля річок—пирій, полинь, кроціва, лобода, гірчиця, цікорій; квітки: васильок, ромашка, гвоздичка; по-над берегами моря—капуста заяча, спаржа; по степах—ковиль, катран, буряк, шалфій, м'ята; по горах—багато богородицької трави, полиню, дикої моркви, чебриця, бедринця; у річках,—по Дніпрі,—водяні оріхи, лопушник, очерет, рогоза; грибів не видко ніяких, окрім печериць. З ягод—іноді клубника, суниця, полуниця“. 23)

Ось кілько рядків з рапорту Катеринославського правителя Каховського про Очаківський край: „Проїздивши, оглядав береги Березанського, Тилигульського та Куюльницького лиманів; оглядів ті місця і почитаю їх дуже необхідними та поважними; маю сміливість донести Вашому Царському Величеству, що я знайшов по всьому краю землі дуже добре, родючі та багаті; тому свідчать руїни великочисленних, скрізь колись існувавших усяких осель, якими вкриті не тільки прирічні долини, а також і степи. Болотяних місць я не знаходив, виключаючи тільки берегів Дніпра та Буга та лиманів,—вони поросли очеретом, який годиться на наливо. Зовсім небагато знаходив я солонців та пісків“. 24)

Не менш багаті степи й живністю. Боплан говорить про байбаків, сугаків, які водились у степах; говорить про оленів, ланів, сайгаків, диких кабанів, великих надзвичайно, диких коней, які жили гуртами по 50—60 голів. 25) Лясота оповідає, що, повертуючись в Січи, він з товаришами зустріли ведмедя, та убили його (між ріками Самоткань та Доматкань. 26) Кн. Мішецький перелічує звірів, які водились по берегах Дніпра та його островах; то були: олени, лисиці, вовки,

зайці, барсуки, видри, дики кози, дики кішки, дики кабани, дики лошаки; на Очаківській стороні у чорному лісі водились ведмеді та лосі. 27)

У „Топогр. опису“, що був писаний у кінці XVIII століття, коли живности в степах уже дуже поменшало, говориться так: „звірів диких до війни водилося чимало, але тепер іноді тілько зустрічаються вовки, лисиці, зайці, кози, барсуки, хори, байбаки; по очертанях—дики свині та кабани. По ліву сторону Інгула водиться багато диких коней, по річках—чимало видри. Були, кажуть, олені, сугаки; тепер їх зовсім не видно“. 28) По відомостях же Пейсонеля, сугаків (дикі вівці) по Очаківських та Перекопських степах водилось дуже багато ще й при кінці XVIII ст. Гюльденштедт згадує про оленів теж у другій половині XVIII ст.; дики кози, куниці, барсуки—були ще в XIX ст. 29)

Пташине царство теж було чимало. Кн. Мишецький перелічує, що на Дніпрі, його берегах та островах водились: дики гуси ріжні, лебеді, вутки, колпиці, дрохви, баклани, журавлі, баби, черногузи, чаплі, тетері, курочки, коростілі, скворці, голуби, орли, соколи, яструби, 30) стрепета, чайки та інші. 31)

У воді було сила риби. „У озері Тилигул (лиман) ,— говорить Боплан:—“було стілько риби, що стояча вода його смерділа страшенно. Озеро Куялник теж багате рибою. Ватаги рибалок приїздили на ці озера далі, ніж за-за 50 миль, та ловили коропів, щук величини надзвичайної“. 32)

Псіл та Ворскла—теж рибні річки; тілько найбільш риби водилось у Орелі та у Самарі. 33) Кн. Мишецький оповідає, що за його часів запорожці ловили у Дніпрі та його річках: осятрів, сиврюжину, стерлядів, сомів, сазанів, линів, щук, карасів, білужину, окунів, судаків, плотицю, оселедців, ляшів. 34) З автора „Топогр. опису“ довідусось, що по лиманах, у Бузі, Інгулі, Дніпрі водились стерляді, сиврюжина, білужина, осятри, соми, ляші, тараня та інша риба. 35) Ще при кінці XVIII ст., як про це оповідає Гюльденштедт, риба ловилася у великім числі, а продавалась дуже дешево: пуд соленої білужини—70 копійок.

Отже бачимо, які багаті були Новоросійські степи за старих часів ріжними природними багацтвами, роскошною рослинністю, животиною усякою; окрім того, була велика сила підземних багацтв, — головним чином: кам'яне вугілля, залізо, що лежали під землею; довідалися до їх та стали користуватись ними далеко пізніше.

Грунт, як видно вище, найчастіш був чорноземний, по-над ріками—пісочно-муляний (наноси водяні),—але увесь дуже родливий; неродливих чи мало-родливих місць було зовсім мало: лежали вони найбільш по південних частинах степів, ближче до моря. Клімат тут тепліший, аніж по других місцях Росії. Всі оці добрі обставини життя повинні були притягти до цього краю поселенців з сусідніх країв, що ми далі й побачимо.

Але заселення степів йшло дуже помalu в 16 та XVII століттях. Якіж тому були причини й перешкоди? Ті, що життя в степах було страшенно важке: треба було вести невисипучу уперту боротьбу з дикою степовою природою.

Страшний був безлюдний степ зімою, коли лютували великі холода, вітри та метелиці; коли увесь степ уявляв з себе безмежний, біlosніжний простір, де не було видно ні шляхів, ні осель, а тільки бігали вовки та другі звірі.

Коли тепер ще небезпечно подорожньому виїхати в степ в заверюху та мороз, то як тоді було? Об тому оповідають нам люди, які пережили це на собі. Боплан говорить про зімні холода так: „Найчастіш мороз обгортає людину зразу, та так сильно, що не можна минувати смерті. Одні замерзають скоро: хто пуститься у подорож верхи чи возом, не уявіши з собою теплої одяги, то спершу у його відмерзають пальці на руках та ногах; потім руки, ноги, а там і увесь чоловік замірає, забувається, як у сні, і коли дати йому заснути—він ніколи вже не прокинеться. Другі замерзають не так скоро, але багато важче, у великих навіть муках. Чоловікові непосильно стерпіти тих муки, які можуть звести з ума. Такої смерті не минають і самі кріпкі люди. У 1646 р., коли польське військо зайдло в степ, щоб перестріти повертаючихся до Криму татар та відбити полонених ними поляків,—страшенні холода примусили те військо вернутися назад: воло згубило більш, аніж 2.000 чоловіка, з яких частина померла в муках, другі ж повернулися каліками. Навіть коні гинули від холодів”... Другий французький письменник, барон де-Тот, оповідає, що коли татари йшли зімою 1769 р. на Нову Сербію (він брав участь в тому поході), загинуло більш, аніж 30.000 коней. 38) Усі, може, чували ще про Очаківську зіму. Як писали тогочасні люди, Очаківська зіма була надзвичайно довга й сурова; 13 жовтня вже випав великий сніг, 7 листопаду стала дійсна зіма з заме-

тами та метелицями; померзло багато дерев по садках та лісах; перед 12 червня ударив ще такий мороз, що усюди померзла огорода. 39)

Окрім цього, бракувало річної води, а сильні вітри—викликали часті та великі засухи. Вище було вже зазначено, які маловодні були річки, що текли до Дніпра та до Буга; улітку вони зовсім пересихали і не могли досить оросити і ті долини, по яких текли. Дощі, роси жадібно вбіралися сухою землею; иноді ж бистрими та повними бурхливими рівчаками та річками вода збігала у великі ріки та в море, а в степу земля ростріскувалась від засухи, вся пышна рослинність засихала без води.

Оді засухи були Божою карою для хлібороба і тоді вже, коли сюди прийшли мирні поселенці. Клімат тут був зовсім сухий, навіть близькість моря не м'ягчила його; де через те, що степи були зовсім відкриті вітрам з усіх 4-х боків. Отже—північний вітер приносив з собою холода; східній—страшенну засуху та жар. Струмені та криниці на південно-східній частині степів бували тілько по-над річками, а в степах нагорі не було жодного; тому й шляхи всі лежали по-над річками. 40)

Весна відріжнялась дуже несталою та перепадостою годиною. Літом уся трава в степах вигорала та висихала і степи уявляли з себе пустиню. Коли ж не бувало засух,—з'являвся другий страшений ворог, який губив усю рослину на величезній площі, то була сарана—дійсна кара Божа по південних степах.

„Сарана“,—оповідає Боплан:—„летить не тисячами й не мільйонами, а хмарою, простягаючись на 5—6 миль в довжину та 2—3 милі вшир. Що-року вона приносилась східнім та південно-східнім вітрами з Татарії, Черкасії, Басії та Мінгрелії й пожирала хліб ще на корню та трави по степах; де тілько не пролетять її хмари, де не зупиняється на який час—там через яких-небудь 2 годині не залишається ані билиночки. Біда дуже збільшувалася, коли сарана не загидала до осени: в жовтні вона загидала, але перед тим кожна клала в землю до 300 яєць, з яких на весну виводилася сила сарани... Неможливо висловити, яка сила її буває: день сіріє від неї. Треба самому бачити, щоб це знати“. 41)

Сарана була Божим гнівом для рослин, а мошка—карой ним для людей та скотини.

„Береги Дніпровські“,—говорить Боплан:—„відомі невиразною кількістю мошками; уранці літають прості

мухи; о півдні з'являються великі, дюймів у 2 завбільшки, нападають на коней і кусають їх у кров; але самі найзліші, невиносні комарі та мошкара вилітають увечері: від них неможливо спати інакше, як не під козацьким пологом (невеличке шатро), коли не хочеш, щоб мати роспухле обличчя. Я можу в тому запевнити, бо сам те перетерпів: опух мого виду спав ледве через 3 дні, а вії так припухли, що я ніг глядіти на Божий світ; страшно було на мене глянути". 42)

Таким-же, заносним шляхом прибувала в степи ще одна страшна гостя—чума, проти якої не було ніякої допомоги, ніяких заходів. 43)

До цього всього треба було ще відвоювати степи від татар, щоб поселитися там. Татари, з'явившись сюди у XIII ст., були зовсім задоволені цими місцями,—цим морем трави, яка їм була необхідна для їхньої скотини. Неприступним гніздом для татар був Крим, де вони оснувались. Відвоювання Криму було історичним завданням для Росії, починаючи з XVI ст.; але розв'язане це завдання було тілько в 1783 р. В XIII—XVI ст.ст. Новоросійські степи належали до татар; татарські кочів'я простягались ще далі на північ і переходили навіть в сьогодні Харківську та Полтавську губ., які теж уявляли з себе тоді почасти дике поле. Через ті степи протікали три величезні ріки (Дніпро, Буг, Дністер), які несли свою воду у саме море, але на біду—на всіх тих ріках, як ми вже знаємо, були пороги, які дуже перешкоджували ходити човнами по ріках, або ж, краще сказати, дозволяли те тілько за порогами; до того треба додати, що Дністер був дуже бурхливим ріком, а по Бугові зовсім неможливо було ходити по верховині його. Туди вели тілько татарські „ізвічні“ шляхи: Чорний, Кутманський та Волошський по правобережжю Дніпра, Муравський, Ізюмський та Калміуський по лівобережжю. Перейти спокійно по степах, які відділяли Крим від Росії, могли тілько татари, що виростали в степах; російські ж війська, як то показує історія походів кн. Голіцина та Мініха, повинні були терпіти у тих походах великі труднощі, не дивлючись на ті всі заходи, які вживалися проти того. Степові пожежі були страшенною силою у руках степовиків: повітря в степу дуже нагрівалось від вогню; до тієї великої сухости та жару ще треба додати непросвітний дим, який виїдав очі та не давав дихати; скотина й люди почували себе, як у гарячій печі. Найголовнішим ж було те, що такі пожежі захоплювали широкий про-

стір навколо та знищували усю траву. В якому ж становищі залишались люди, стративши своїх коней? Вони неодмінно повинні були загинути коли не з голоду та утоми, так від татарських піщалів, бо татари ані на хвилину нє пускали з очей стомленого війська і уесь час слідкували за ним, як ворони за своєю здобиччю. В такому становищі опинилось військо кн. Голіцина. У степу не було ані містечок, ані хуторів, взагалі ніяких постійних осель, де було б можна відпочити на який час та знайти захист. Мініх, як то відомо, повинен був збудувати на протязі всього свого шляху невеличкі кріпости (редути) та варти, щоб удержати зв'язок з Україною. Мало й того: від р. Самири вже не було лісів—цих натуральних кріпостей для постійних поселенців, починались вони після того тілько у плавнях.

„Можна проїхати“,—оповідає Мантейн:— „15—20 верстов і не зустріти ані единого кущика, ані маленького рівчака; отже тому треба було тягти дрова з одного місця на друге, не відаючи, чи знайдуться вони на нових місцях“.

Такі труднощі та небезпека загрожували в степах великому війську. Алè також важко було й невеличким гуртам людей. Щоб упевнитися в тому, треба тілько згадати, що потерпіли московські посланці до Криму Тяпкін та Зотов, яких було послано підписати мир у 1681 році; європейці дивлячись на те, що саме звання посланців повинно було їх захищати, що з ними був чималий гурт рейтарів та козаків,—вони весь час пробули в страшенній небезпеці та страхоті, терпіли від голоду, від безвіддя, від диму і зітхнули вільно тілько у самому Кримові, де відслужили службу, подякувавши Господу Богу та його Пречистій Матері, що „провів таким страшним шляхом живих та здорових, та не попустив на їх ворогів“. Яке ж було становище, цитаемо, тих людей, які осмілювались поселитися в степу на весь час як постійні поселяні? Ім потрібно було вести боротьбу і з татарами, які вважали ті степи свою власністю, і з природою. Про мирне заселення краю не можна було й думати до другої половини 18 ст. Перші поселенці повинні були тратити усі свої сили на боротьбу з татарами; їм ніколи було звертати свою увагу на утворення культури, господарства, бо для того необхідним був спокій, якого не було в тім краю дуже довгі часи. Вони повинні були поселитися в найбільш захищенному, безпечному місці, а таким місцем

були острова за Дніпровськими порогами; серед відкритого степу їх знищив би перший татарський загін, а там, в тих плавнях, вони змогли б знайти все необхідне за - для свого пів-кочового, пів-постійного життя, бо тілько таке життя й можливо було вести самим першим поселенцям.

Д Р У Г И Й Р О З Д I Л

ПЕРШІ ПОСЕЛЕНЦІ —З А П О Р О Ж Ц І

Перші поселенці—запорожські козаки.—Вплив місцевих обставин на внутрішню організацію їхньої громади. —Військове значення Запорожжя.—Заселення запорожцями степів: землі, заняті Запорожжям у XVIII столітті; запорожські оселі; статистика населення.

ПЕРШИМИ поселенцями Новоросійських степів у XVI—XVII ст. були запорожські козаки, котрі засновували свої Січі за дніпрянськими порогами і першу на острові Хортиці заснували з самого початку другої половини XVI століття (за відомого кн. Дм. Вишневецького. 1) З цього часу місце Січі перемінялось—воно було то на острові Томаківці, то на Микитиному Розі, то на Чортомлицькому Річищі, то на р. Каменці, то на Базалуці, то на урочищі Олешках, то над річкою Шільною (Нова Січ, всіх їх було вісім). 2) Переїнення Січі з одного місця на друге залежало не од однієї, а од багатьох причин; величезну роль грали тут природні обставини. 3) Скажемо більш того: природа місцевості, яку ми дуже докладно описали раніше, зробила рішучий вплив на будування Січі та на її побут. Що з себе уявляла Запорожська Січ в першу добу свого історичного існування (напр., у XVI і навіть у XVII столітті)? Військове братство, котре ховалось від татар на дніпрянських островах серед плавнів, котре відмовилось по необхідності від багатьох форм звичайного громадського життя—від родини, приватної власності, хліборобства та іншої культурної праці. Чи могло бути по-другому? Смілива купка українців лише і могла оселитися на дніпрянських островах серед плавнів; коли б вона оселилась у відкритому степу, і б негайно знишили татари, а тут на Дніпрі інша річ—плавні уявляли з себе цілий лябірінт заток, островів, де, як оповідає Боплан, одного разу заплутилися і відтіля не могли вийти турецькі галери-байдаки, котрі вирішили було погнатися за козацькими човнами; тут же більша частина їх і загинула і турки після

того не відважувалися плисти далеко вгору по Дніпрові. Правда, річні долини Дніпра та Буга не були вкриті товстим шаром чорноземлі, як більш високі степи, але запорожцям не потрібні були чорноземні лани, бо вони з самого початку ще не сіяли хліба; бо коли б вони спробували посіяти що, то воно негайно було б знищено татарським загоном. Цілком зрозуміло, значить, те, чому заселення степів почалося з річних долин: тут запорожці, як ми бачили, мали багато риби, диких звірів та птиці; зрозуміло, чому головним робом запорожці ловили рибу та іловували; тут же були дуже сприяючі умови за-для розитку скотарства, котре дійсно швидко тут дуже широко росповсюджилось. Великий Луг — ця виличезна плавня — зробився їх батьком, а Січ матірю. Професор Д. І. Еварницький записав цікаве оповідання старого 116 літнього Роасолоди, котрий народився у 1772 році, був сином запорожця і добре пам'ятав про Запорожський побут. Ось що він оповідає про запорожську землю, звичайно дуже її ідеаліауючи (Еварницький, Запорожье, II, стор. 6—9):

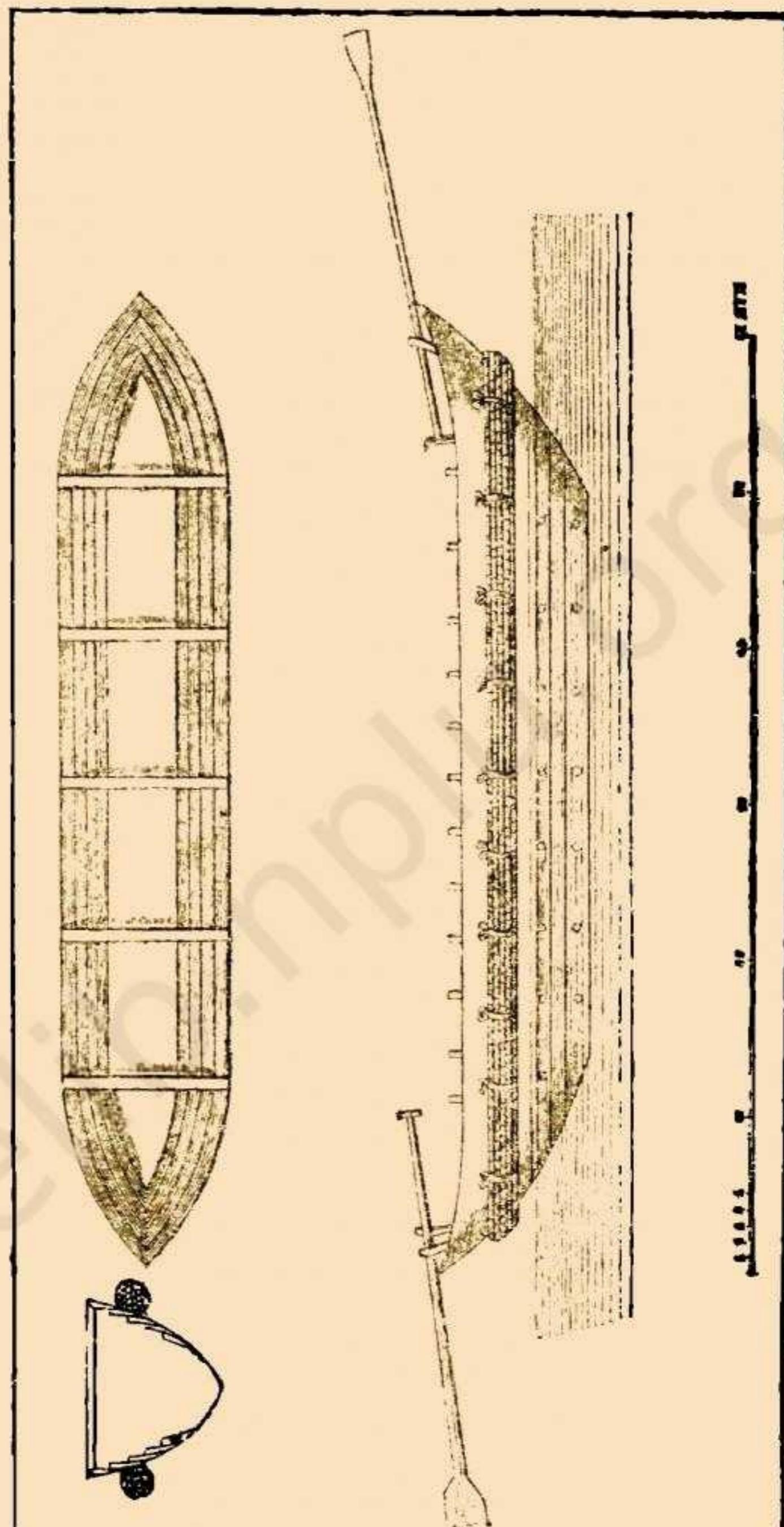
„Тепер як сказати, що воно тоді було, так і не повірять. Тоді цвіти усякі цвіли, тоді трави велики росли. Ось тут, де тепер у нас церква, так така була тирса, як одей ціпок, що у мене в руді; як глянеш, так наче жито стоїть; а комиш, як той ліс,—іздалек так і біліє, так і виласкується. А що вже пирій, ковилà, мурава, орошок, курай, бурунчуки, то як увійдеш у них, так тілько небо та землю і видко,—діти було губляться в траві. Оде підніметься угору, виросте, та вп'ять і впаде на землю, та так і лежить як та хвиля на морі, а поверх неї уже й друга росте. Як запалиш було її, так вона неділі три, або й чотири горить. Підеш косить, косою не одвернеш, поженеш пасти коней, то і не побачиш їх, заженеш волів, тільки роги мріють. Чи випаде сніг, чи настане зіма, байдужісінько: хоч який буде сніг, а трави не закриє. Пустиш собі чи коня, чи товаряку, чи овець, так вони так пустопаш і пасуться, тілько отари і ходили чабаньці; а як заженеш їх у траву, так вони поміж нею наче комашня мріють,—тілько увечері і вздриш; тоді вже коло їх роботи,—вибирати тирсу, що поналазе у вовну!.. А що вже поміж тією травою та ріжних ягід, то й казати нічого. Оде як вийдеш було у степ та як розгорнеш траву, то полуницю так і бери руками. Оцієї ~~полуниці~~ що та пер пороавелась, ховрашків та гусениці тоді і не чути було. От які тоді трави були!

361166

„А бджоли тієї? А меду? Мед і по пасіках, мед і по зімовниках, мед і по бурдюгах так і стоїть було у липовниках: скілько хочеш, стілько й бери; більш усього від диких пчіл. Дика пчола скрізь було сидить: і на комишах, і на вербах; де буркун, у буркуні, де трава, у траві. За нею і проходу нє було; то було вирубують дупла, де вона сидить. А ліса того? Бузинина, свидина, вербина, дубья, грушья! Груш було як напада з гілля, так хоч бери граблі та горни валки: так і лежать на сонці, поки не попечутися. Садки такі були, наче сукном покриті,—так патока з них і тече. А товщина ліса яка була? Верби такі їжі-Богу десять аршин у обхват... Земля свіжійша була, ніхто її так не вимагав, як тепер, сніги лежали великі, і воду пускали велику, то й дерево росло добре. А звіру, а птиці? Вовки, лисиці, барсуки, дики кози, чокалки, виднихи—так один за одним і біжать, так і пластають по степу. Вовків така сила була, що їх кийками били, а з їх шкур чоботи носили та кожанки робили. А їжака того, їжака? І казати нічого! Були ще й дики свині, такі гладкі та здорові; вони більш усього по плавнях шниряли. Оце як побачиш у плавні яку свиню, то скорійш кидайся на дерево, а то хрю! хрю! чмак! чмак! та до тебе так рилом і пре; виставе морду вперед та й слуха, чи нє йде хто; як забаче чоловіка, зараз до нього, товкиць рилом! З ніг звале, тоді й давай рвати. Були й дики коні; цілими табунами ходили; три-чотирі так і ходять... А що вже птиці було, так, Боже великий! Качок, лебедів, дрохов, хохітви, диких гусей, диких голубів, лелек, журавлів, тетарваків, куріп'ят,—так хо-хо-хо! Та все які плодющи! Одна куріпка виведе було штук двадцять п'ять куріп'ят за місяць, а журавлі як понаплодять дітей, то ходять та тільки крюкають. Стрепетів сільцями ловили, дрохов волоком тягли, тетарваків, як настане ожеледиця, дрюками били. І що за сила тієї птиці була? Як підніметься з землі, сонце застеле, а як сяде на дерево, то й гілля не видко; самий ком'ях висе; а як спуститься на землю, то вона, наче долівка, так і зачорніє. А лебеді як заведуться биться проміж себе, то піднімуть такий крик, що батько було вискочить із бурдюга та давай на їх стрілять, щоб порозгонити, а а вони піднімуться вгору та тільки порось-порось-порось!... Нема тепер і ти сили риби, що тоді була. Одя риба, що тепер, так і за рибу не вважалась. Тоді все чичуга, пістрюга, коропи та осетри за все одвічали. У одну тоню її витягали стілько, що на весь курінь ставало“.

Живучи на Дніпрові, запорожці не могли не візнати всіх його колін, закрутів, островів; по ньому вони спускалися у своїх легких човнах—чайках плюндрувати

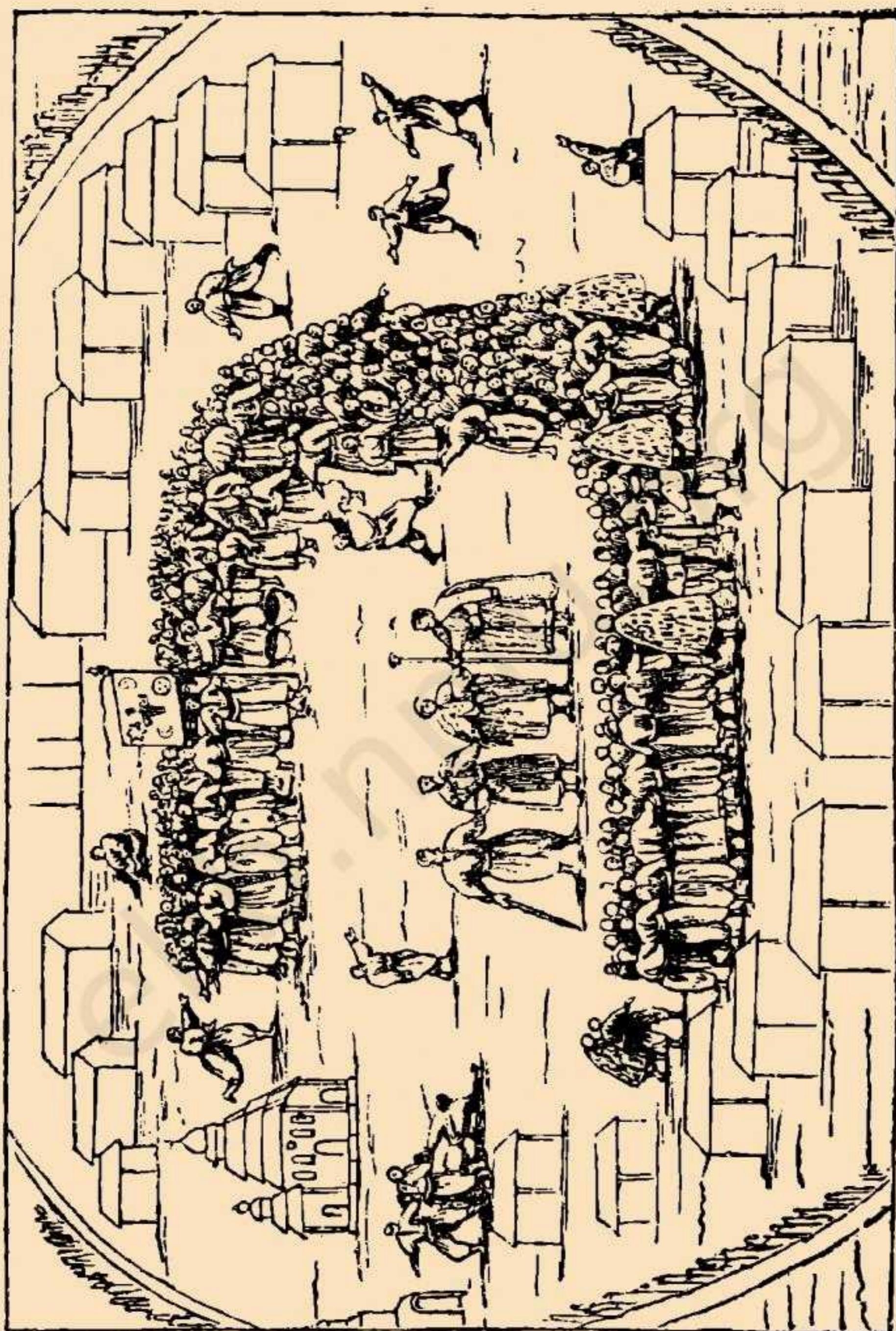

Мал. 1-й. Запорожський човен—чайка.

приморські турецькі та татарські міста та села. (Див. мал. 1-й). Виходить, що Дніпро, по якому вони випливали в море, зробив з них моряків. У такому суровому життю, повному ріжних злідків, не можна не бачити

безпосереднього впливу дикої степової природи. Запорожці жили безпосереднім, натуральним життям і природа була їм іноді рідною ненькою, а іноді мачухою. Зрозуміла річ, що не могли вони у своє братерство, прихильне виключно до військових справ, увести родини, бо по-перше вона навряд чи була можлива у тому бурхливому, повному неупинної небезпеки життю, яким жили запорожці, по-друге вона б вносила розбрать у їхнє життя (головним робом, у ідею братерства), а потрете, нарешті, запорожському лицарству й трудно було б діставати собі жінок. Як б там не було, Запорожжя у перші часи свого історичного існування, не глядючи на невелику кількість братчivів, являло з себе таку військову силу, которую надзвичайно високо оцінювали сусіди. Щоб переконатися в цьому, досить, наприклад, згадати про те, що у XVI столітті (в 1594 р.) австрійський цісар Рудольф II-й посылав до запорожців спеціального посла Ер. Лясоту, щоби спонукати їх через Валахію увійти в Туреччину; зі слів самих запорожців, вони у той час могли виставити 6.000 чоловік старих козаків, людей добірних, не рахуючи хуторян, котрі жили на кордоні. Московська держава також цінуvalа військову силу Запорожжя. Відомо, як вона поважала кн. Вишнівецького, котрий заснував Запорожську Хортицьку Січ, і навіть запросила його до себе з його ватагою. Польща на собі визнала силу Запорожжя у XVII столітті. Крим також частенько тримтів перед грізними мешканцями дніпрянських островів, котрі виставляли таких завзятих лицарів, як, наприклад, славний Іван Сірко, котрий був грою для татар; дуже характерні дані про його сухопутний напад на Крим подає літопис Величка. Нарешті й Туреччина бачила під стінами своїх приморських городів запорожські човни, котрі грабували, палили Кафу (теперішню Теодосію), Трапезунд, Сіноп та виручали християнських бранців. Оді морські напади й здобули їм славу відважних вояків. Крім цих багатьох сухопутних та морських нападів, запорожці вели постійну партізанську війну в степах, у котрій вони переняли багато звичаїв у татар і у котрій з ними ніхто не міг зрівнятись. Степи, які були у них навколо і які вони почали потроху відвідовувати у татар, навчили їх там воювати, пристосовуватись до них, переняти ті звичаї, котрі були вироблені раніш дійсними синами пустині—кримцями та ногайцями. Ось надто характерний літописний уривок, котрий яскраво малює нам життя запорожських молод-

ців, які воювали в степу з татарами. У 1690 році з'явилося в степу багацько ватаг, котрі боролися з бусурманами. „Ездячи же на тѣх пустошироких стേпах,

Мал. 2-й. Запорожська Січ.— Вибори старшин.

иногда звѣриным мясом кормилися, а иногда толокна да сухарей толченых в сутки раз вкушали, с великим от татар опасенiem, не имѣя ни дороги не слѣда и коням ржати не допущая, и без огня, будто звѣры, по тер-

нах и комишах кормилися и пути свои, порознившись, теряли, но паки познавая оніє вдень по слонцу и кряжах земных и могилах, ночью же по звездах, вѣтрах и рѣчках, сходились и, тако висмотрѣвши татар, нечаянно малим людом великія их купы разбивали и живых в Москву или Полшу (кому куда способнѣе) отвозили, получая за то милость монаршую". 5)

Таке було військове значіння запорожського товариства. Але вкупі з чисто військовою метою—самозахистку та наступу—Запорожжя мало й друге завдання—заселення пустуючого до того часу краю; у перший момент, можна сказати, цілком панувала перша мета, але потім усе більше та більше набірас значіння друга. Ми не будемо торкатися подробиць, а подбаемо лише про те, що нагадує головні менти у цій справі. Територія Запорожжя з часом все більше та більше протягдалась по „дикому полю“ татарського степу. На самому прикінці свого історичного життя Січ (остання, Нова) мала в собі величезну територію в більшій, або меншій мірі заселену. Всі запорожські володіння, або вольності складалися в цей час із Січи (у власному розумінні цього слова), з паланок і нарешті зімовників. (Див. мал. 2. Запорожська Січ). „Запорожская Сѣча, по кн. Мишецькому, есть небольшой целисадником огражденный город, заключающей в себѣ одну церковь, 38 так называемых куреней и до 500 куренных козачьих, торговых и мастеровых домов“. 6) В курінях жили нежонаті січовики. „Всѣ курени, зі слів Коржа, были выстроены в Сѣчи, в одном мѣстѣ, хотя и не так, как обыкновенный куринь, или шалаш пастушій строится просто, но были рубленые и из рѣзного лѣса, ибо „Великий Луг“ на лѣс был достаточен; а при том столь обширны были палаты, что по 600 козаков и болѣе могли вмѣщаться в каждом куринѣ, во время обѣда“. 7) Це була, так би мовити, столиця війська, котру у 1775 році зруйнував Текелій і котра була цілком своєрідною і уявляла собою чи то місто, чи то фортецю з курінями. Тут жили й старшини (виборні), котрі відали усіма запорожськими володіннями. Ці останні складалися (крім Січи) із паланок та зімовників. (Див. мал. 3). Запорожські землі займали сучасні Катеринославщину та Херсонщину, виключаючи з цієї останньої Очаківську область, це б то місцевість, котра лежала між Бугом та Дністром (сучасні Одеський, Тіраспольський та Ананіївський повіти). Вони тяглися головним робом по Дніпрові; на правому боці Дніпра, зі слів кн. Мишецького,

вони починалися біля гирла річки Самоткані, відтіля кордон тягся на захід до Буга, а закінчувалися, де впадає річка Кам'янка, відкіля прикордонна лінія йшла на північний захід та, пересікаючи річки Інгулець та Інгул, доходила до Буга; на лівому боці Дніпра запорожські володіння обмежувалися на півночі р. Самарою, на півдню—Кінськими Водами, а на сході—Калміусом. 8) Дальніші запорожські хутори посунулися трошки на північ і заняли також береги р. Орелі. Запорожські землі займали усю Катеринославщину з її 9 повітами (Катеринославським, Верхньедніпровським, Новомосковським, Олександровським, Павлоградським, Бахмутським, Слов'яносербським, Ростовським, котрий одійшов у 1889 році до Війська Донського, та Маріупольським) і значну частину Херсонської губ. по р. Бугу (три її повіти—Херсонський, Олександрійський та Єлісаветградський). Okрім того, до Запорожжя належала частина Дніпрянського повіту Таврицької губ., уніз од м. Олешок, і невеличкий шматочок Харьківської губ.—Ізюмського повіту. 9)

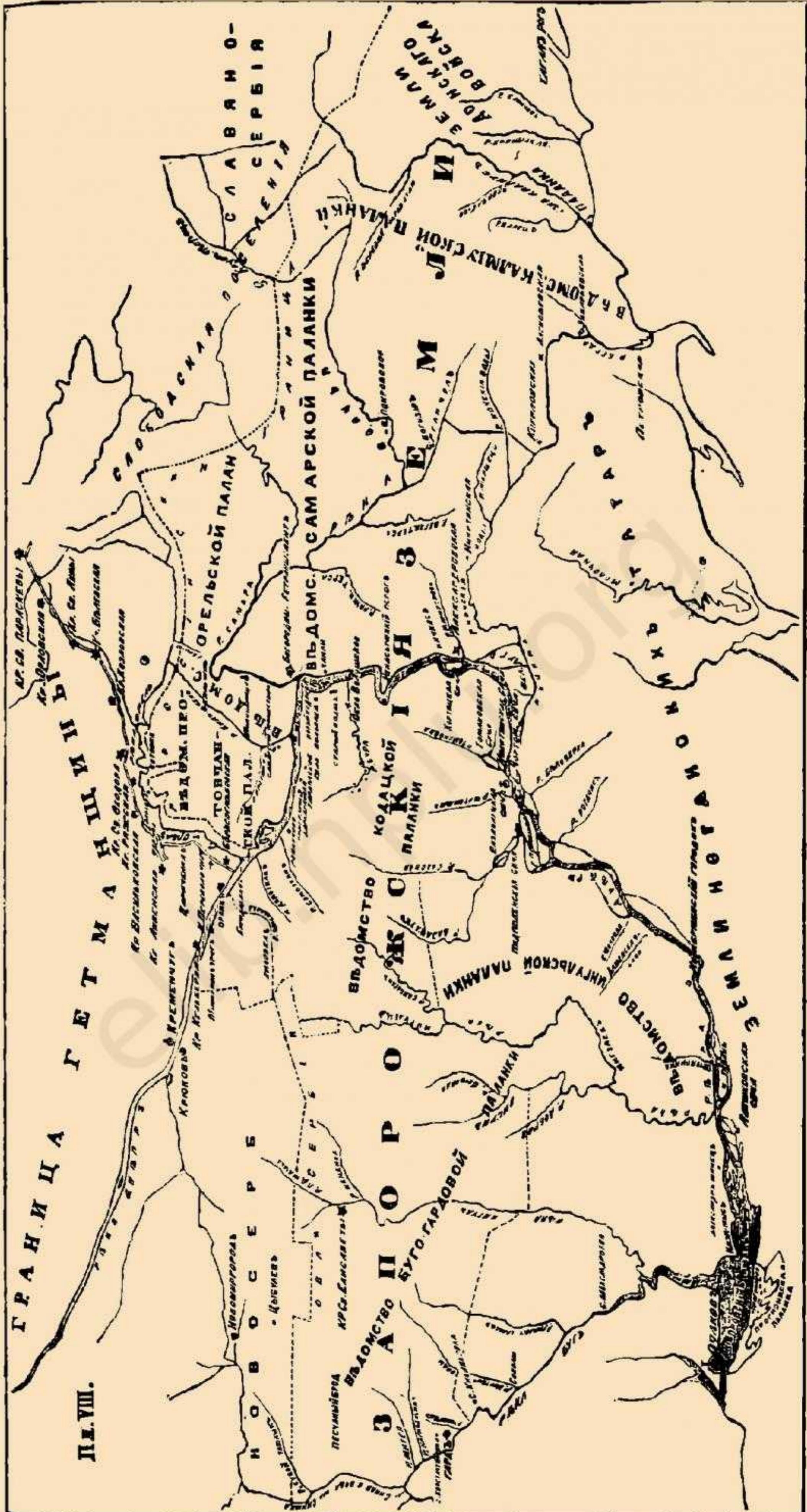
„Выше показанная по обѣим сторонам рѣки Днѣпра земля, которая большей частью состоит из пустой и дикой степи,—оповідає кн. Мишецький:—„и которая в окружность простирается около 1.700 вер., раздѣлена на 5 так называемых паланок... Первая паланка на Ингульцѣ, 2-я у р. Буга, где Гард (рыболовня), 10) 3-я в Кодаках, 4-я при р. Самарѣ, а 5-я у Калміуса“. Потім до цих п'ятьох приєдналося ще три: Прогноїнська (у Кінбурна), Орельська (по р. Орельці), Протовчанска (між гирлами р.р. Орельки та Самари). 11) З цих 8-ми паланок 4 північних, котрі були близько до заселеної місцевости (Кодацька, Орельська, Самарська та Протовчанска), мали села та хутори, „в коих жили козацкія команды, женатые козаки и послольство“; останні, котрі були більш на південь, „ни сел, ни даже постоянных мѣстопребываній не имѣли, а учреждались ежегодно с весны на все лѣтнее и осеннеевремя, для рыболовства, звѣриной и соляной добычи, а на зиму переходили к зимовникам неженатых или ѿчевыхъ козаков для наблюденія за ними“. 12) За-для охорони цих промислів та ладу тут були полковники з командами. Певно, вони відповідали так званим козацьким уходам, або ухожаям, котрі уявляють з себе спершу початкову форму поселення на українських стежах. Між іншим часто траплялося, що такі тимчасові поселення запорожців робилися постійними; так було, наприклад, під час заснування слободи Миколаївки

(12 вер. від Таганрогу); у 1769 році, по весні, туди з'явилось 500 чоловік жонатих запорожців ловити рибу, але вже влітку значна частина їх побудувала собі тут куріні, мазанки, землянки та зімовники; у серпні по наказу коша, котрий хотів свою „землю превеликую, страну пребольшущу заселить своїми подданими“, з'явила нова ватага козаків і в вересні заснувала З слободи (Миколаївську, Троїцьку та Покровську). 13)

Найгустіше населення було у Самарській та Протовчанській паланці: у першій у XVIII ст. число зімовників (а значить, і семей) доходило до 1158, а у другій до 1100; далі йде Кодацька паланка, Інгульська та Бугогардовська (71 зімовник); окрім того, тут по річках Інгульцю, Інгулу та Бугу і по балках були загони для худоби та овечих отар і риболовлі із землянками та курінями (34 землянки і 59 курінів). Найменш заселені були східні паланки Запорожжя, Калміуська та Прогноїнська. Число населення паланок залежало, каже Д. І. Еварницький, од вигод чи невигод місця для заселення, а також од того, чи близько чи далеко од них кочували татари; і тому східня окраїна Запорожжя, яка мала сусідами ногайських татар і межою якої була невеличка річка Конка, мала рідке населення, північна й західна частина Запорожжя були дуже далеко од татарських кочовищ, а південна була захищена р. Бугом і козацьким дозором. Самою багатою і найбезпечнішою частиною визнавалася північна частина, багата лісом, з двома гарними річками Ореллю та Самарою і багатьма озерами (до 300 по одному лівому березі Орелі), захищена Дніпровськими плавнями. З паланки були на правому березі Дніпра, 5 на лівому. *Бугогардовська* паланка лежала між лівим берегом Буга і правим Інгульця з одного боку і Дніпром і Новосербією з другого у сучасних Єлисаветградському та Олександрійському повіті Херсонської губ.; осередком її був Гард на р. Бугу; були тут і зімовники. *Інгульська* паланка простягалася вдовж лівого берега Інгульця. *Кодацька* паланка знаходилася між Дніпром, Базавлуком, верховинами Інгульця з одного боку і р. Тисмином, а далі Новосербією з другого в сучасних повітах Катеринославськім та Верхньодніпровськім; осередком її було місто Кодак; були села й зімовники. *Самарська* паланка роскинулася по обох берегах р. Самари угору од лівого берега Дніпра в сучасних повітах Новомосковському, Павлоградському і почасти Олександровському Катеринославської губ.; осередком її було місто Самарь (Новомогівськ). *Орель-*

ГРАНИЦА ГЕТМАНІЧА

П.Л. VIII.

ЩИК-ДОВБНІ. ХАРКІ.

Мал. З-ІІ. Запорожські землі.

ська паланка знаходилася між р. Ореллю та Самарою в східній частині Новомосковського і західній Павлоградського пов.; осередком її було с. Козирщина. *Проточанська* паланка по р.р. Протовчі та Орелі в Новомосковському пов.; в ній було багацько сел; були і хутори. *Калміуська* паланка знаходилася між р.р. Вовчою, Калміусом та Озовським морем в Олександровському, Бахмутському та Маріупольському повітах; там у 1779 році було збудовано м. Маріуполь; в ній було два села і 28 зімовників. *Прогноїнська* паланка лежала на лівому березі Дніпровського лимана, проти урочища Прогної, у Дніпровському повіті Таврицької губ.; осередком її був Прогноїнськ; тут стояв запорожський дозор. Тутешні озера запорожці вважали своїми власними і вивозили звідтіль багацько соли на Запорожжя, Україну й Польщу.

Нарешті, останньою типовою формою запорожських сел були зімовники (див. мал. 4), котрі містилися, головним робом, по берегах Дніпра та річок, котрі в його виваються, а також по островах, . при коих,—оповідає кн. Мишецький,—содержат рогатий скот, лошадей и овец; им'ють пасъки для расположения пчел и ведут экономію по свойству и качеству земли; заводят сады, запасаются сѣном для прокормленія скота и засѣвают поля разным хлѣбом; упражняются ловлею в степях и лѣсах звѣрей, а в рѣках рыб, отчего довольно большую прибыль получают". 16) „Зимовниками,—каже автор „Топогр. опису“.—называют тѣ строенія, при которых жители им'ють скот и проживают с пим всегда, но при нѣкоторых и рыбную ловлю содержат и людей или хозяев в таких зимовниках бывает мало, однако, случается, что человѣка 3 или 4 согласясь построить вмѣстѣ и заведут скот, а рѣдко чтоб один хозяин был. В работное время, да и в зиму приходят к ним и по многому числу для работы, и на прокорм пришедши, проживают недѣлю или болѣе и пойдет в другой зимовник. Избы выстроены из лѣсу, а иная стѣны плетены и обмазаны глиной, а заборы при дворах все из плетней" Таких зімовників з початку 70 років було по Інгулі—17, по Інгульці—11, по Аргамаклі—11, по Дніпру—14, по Бугу—7, на Кудому та Сухому Єланці по 1; тут було й 5 загонів за-для худоби та значна кількість заводів за-для риби; коло них на зіму будували землянки, а влітку куріні з очерету; і ось біля гирлів та біля лиману землянок було 17, курінів—15, по Бугу землянок було 11, курінів—39, по Інгулі—2 та 4, по Інгульці—4 та 1; такі ж землянки та куріні було збудо-

вано й за-для кордонних запорожських, військових команд (наприклад, біля Гарда, на Олександровському шанці та інших місцях), і ловили вони рибу не по одиці, а по де-кільку чоловік і звались вони односумами; звичайно під час того, як ловили рибу, сюди приходило по 15, 20 чоловік чужих людей, котрі залишалися тут до зіми; де-які, між іншим, лишалися й на зім'ї, хоч без роботи. 17) З цього всього видно, що зімовники уявляли з себе своєрідні хутори, котрі удаштовували, головним робом, за-для скотарства, почести за-для рибальства, бджільництва, хліборобства та інших промислів, в залежності від місцевости та самого господаря. Де-які з зімовників мали велике господарство. В одному зімовникові, по опису 1769 р., було три хати (одна з кімнатами), дві коморі з льохом і стайнєю (рублені), паркан з дошок, поблизу млин на два кола. Було там 1200 овець, 127 коней (з них 12 шт. верхових), рогатої худоби—120 волів, 120 биків, 54 корови; другої скотини не лічили. 18) У хазяїв зімовників було по 3—6 козаків і при них ще по 16 молодиків; узімку приходило до них більш народу, ніж улітку. Козаки, що проживали в зімовниках, називалися гніздюками, гречкосіями, баболюбами і являли з себе так зване поспільство, це б то немов підданих січових козаків; це були немов сільські господарі Запорожжя, котрі постачали у Січ худобу та усякий харч. 19) Значна частина зімовників обернулася з часом (після зруйнування Січи) в села та посілки; але де-які з них обернулися в села ще за часів самостійного існування Запорожжя. Цікавий приклад того, як обернувся зімовник у село, являє собою слобода Миколаївка-Рудьова (Павлоградського повіту, на Катеринославщині). У першій половині XVIII ст. тут жив зімовником старшина Рудь, котрий „ходил отсюда на Старо-Крымской шлях со своими хлопцами—малюками, нападал там на турок, татар и ногайцев, возвращавшихся из Малороссии с ясыром—со взятыми в плён християнами; отбивал злосчастный ясырь и освобожденных християн приводил на свой зимовник; здесь покоил, питал и довольствовал их; с невеликим ватажком своих хлопцов—малюков Рудь не раз ходил для той же цели на знаменитый Муравский шлях и всегда возвращался на свой зимовник со множеством освобожденных плёнников. В сентябрь 1739 года на зимовникъ войскового старшины Рудя освобожденного ясыру было 426 чел. обоего пола“ Кош подарував Рудеві землю під його зімов-

ником і той тут заснував цілу слободу Миколаївку, „населил її народом семінами и осідлыми, сам пригасил в свою слободу из-под Конотопа Черниговской губ. своих родных и знакомых, и дозволил своим хлопцам вызвать также к себѣ своих кровных и близких”; у 1752 р. тут уже рахувалось 315 душ чоловіків і 196 душ жінок, а у 1754 р. збудована й церква. 20)

Ось у яких умовах відбувалося заселення Південної України запорожцями: ще за часів другої половини XVIII ст. їм доводилося вести уперту боротьбу з татарами та одночасно дбати про влаштування сел. Як видно з наведеного прикладу, значний контингент за-для нових слобод постачала Гетьманщина, де лишалися рідні та знайомі тих людей, що раніше пішли на Запорожжя; приводом до виселення відтіля мешканців з'являвся наказ, котрий обмежував право вільного переходу. 21) Розсолода про осілих запорожців — гніздюків оповідає так:

„Земля у їх була вольна, обтова; так, де хто оббере собі місце, де кому охота припаде, там і сіда, дє хто живе, там і владіє: ти живеш тут, так тут і владій, а ти живеш там, так там і владій. І Боже мій, і батечку мій,—один од другого оре на двадцять verstов! Так і жили запорожці. Оде викопа собі землянку, заведе якు-небудь худобину та й котує. Тілько такий зветься не лицарем і не товаришем, а сиднем або гніздюком. Так таки й звуться: сидні та й сидні, гніздюки та й гніздюки. Вони були жонаті, діток мали собі, а жили так собі по п'ять, по десять чоловік, розводили худобу, занимались полюванням: той підстереже козу, той убє кабана, та нанесуть махану того, що ціла біда. До них приходють уже де-які із Січи та й харчуються. Гніздюки й пасіки розводили і мед готували. Худоба—ото саме їх і багацтво, а з Січи вони вже паю ніякого не брали. Січовики—то вже особа стаття. Вони жили так, що їх і не вгадаєш: сьогодні тут, у Січі, а завтра Бог знає де по степах, по балках та по вибалках; зберуться у ватаги та й чимчикують, куди треба. Ці вже на війні розживались. Розбивали ріжні городи, лядські та турецькі, і забірвали там, що тільки можна було забрати“. 22)

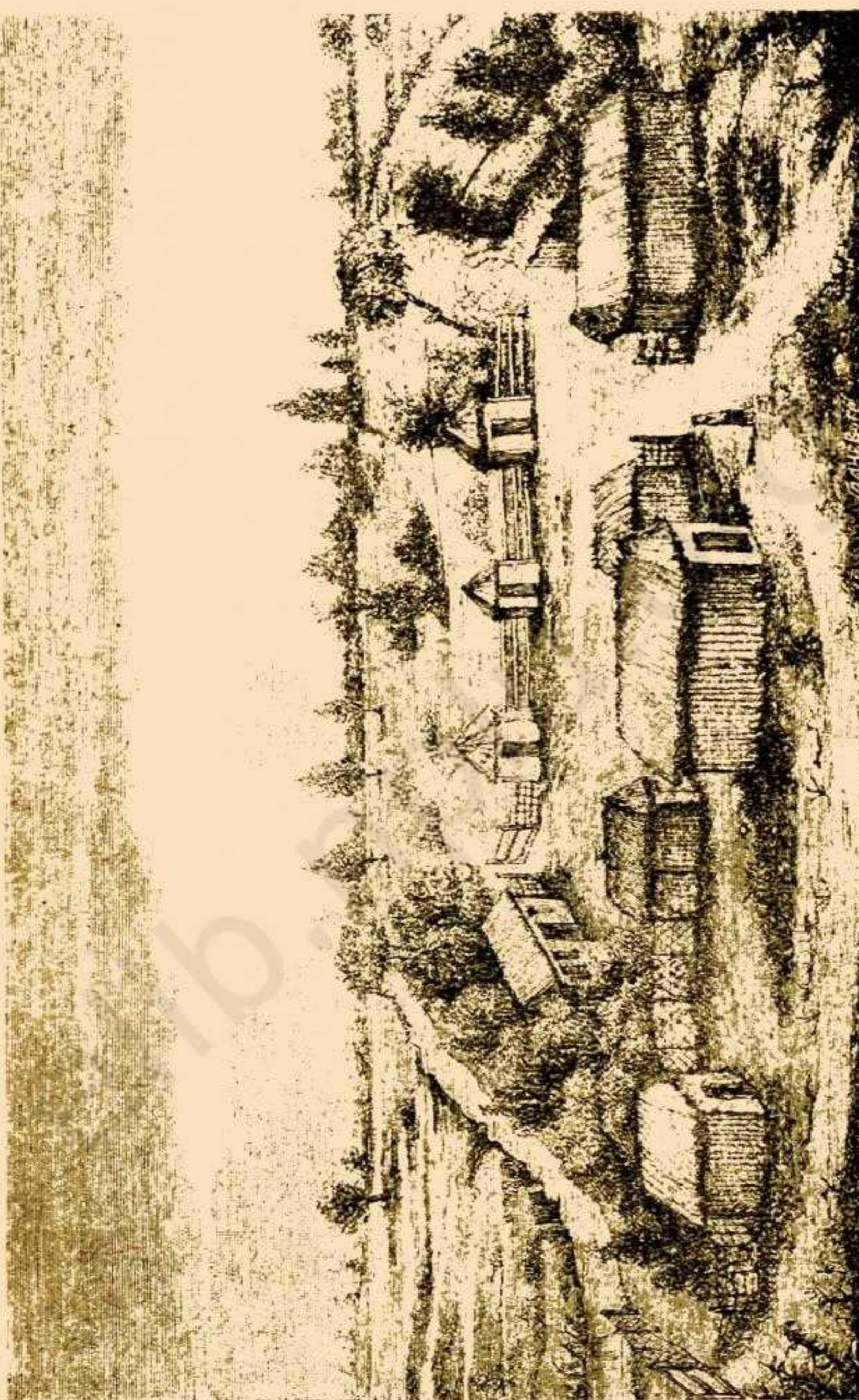
Розсолода ж описує нам бурдюги та зімовники:

„Коло Січи, по степах, скрізь купцями стояли бурдюги, се б то по нашему землянки¹⁾, чоловік на п'ять,

¹⁾ Татарське слово «бурдюк», що означає: вивернута цілком шкура звірина, просмолена, котра уживається як посуд для води.

на десять, а іноді й більш. У такому бурдюзі і мій батько жили. Бурдюги робилися просто. Викопа запорожець ямку, поставить в ямку ліску, нагорнє округ неї землі, обставить курасм, обліпить кізяком, обмаже глиною, виведе мечеть, щоб хліб пекти, зробить кабицю, щоб страву варити, та й живе собі, як наче пан який у хоромі. А щоб бачити, що воно дістється у степу, зробить собі у бурдюзі маненьке, кругленьке, наче тарілочка, віконечко, вставить у нього шкло, скверненькое таке, зелене, рябе з камінцями, з кругленькою ряміною із чотирьох трісочок, та й дивиться через нього із бурдюга. Як і в куріні, так і в бурдюзі, димаря не полагалось; у бурдюзі й груби не було, а була мечеть, схожа на піч, тільки низенька, зроблена з дикого каменя. Як запалиш було цю мечеть, то з неї полум'я так і пашить, а каміння як розгоряється, так як огонь зробляється. З такою мечеттю холода нічого було боятись... Де в яких бурдюгах і вранство було: по стінах висіло оружжя, на покуті стояли розмальовані під золотом образа, по-під стінами прироблені були лавки, ослінчики, щоб було де сісти; а котрий бурдюг, то ще й килимами висланий. Такі бурдюги скрізь роскидані були по запорожських паланках проміж зімовників. Вони відкриті були для всякого й ніколи не замикались, бо там так було, що чужого ніхто нічого не зачепить. Як їде або йде куди-небудь господар бурдюга, то так і залишає його, а на стіл ще й страву кладе. Хто хоч, той і заходить. Оде чвала там де-небудь який чолов'яга по степу і захотілось йому їсти. Баче—стойть бурдюг; зараз завернув до нього, найдов там казаць, пшено, сало або рибу, викресав огню, розвів багаття, зварив собі обід, сів і з'їв, напився води, ліг і спочивав після обіда. Запрета ні в чім не було. Як прийде господар, то він ще й рад гостеві, він його привітає, наче батька, бо тілько йому й родини на широкому степу, що захожий чоловік. А як захожий не вспіє побачитися з господарем бурдюга, то, наївшись і відпочивши, робить маленький хрестик із дерева, ставить його перед бурдюга, та йде собі з Богом, куди треба. Це щоб знову знає господар, що був захожий чоловік. От як воно було у запорожців. Не дуже красовиті були їх оселі, а за те дуже привітні. Тепер увійдеш у хату, так вона красить кутками, а не красить пирогами, а тоді вона красила не кутками, а пирогами. Окрім бурдюгів та курінів, були у запорожців ще й зімовники; це вже таке, наче постоялий двір: хата, а коло неї кру-

гом повітки. До зімовника було як дійде хто, то перше всього кричить: „пугу-пугу!“ А йому одвічають: „козак

Мал. 4-й. Запорожський зімовник.

з Лугу!“ Тоді вже її упускають. А як увійшов у сінц, то ратище клади на тяжі¹⁾, а в хату не носи“. 23)

¹⁾ Те ж саме, що й кабиці.

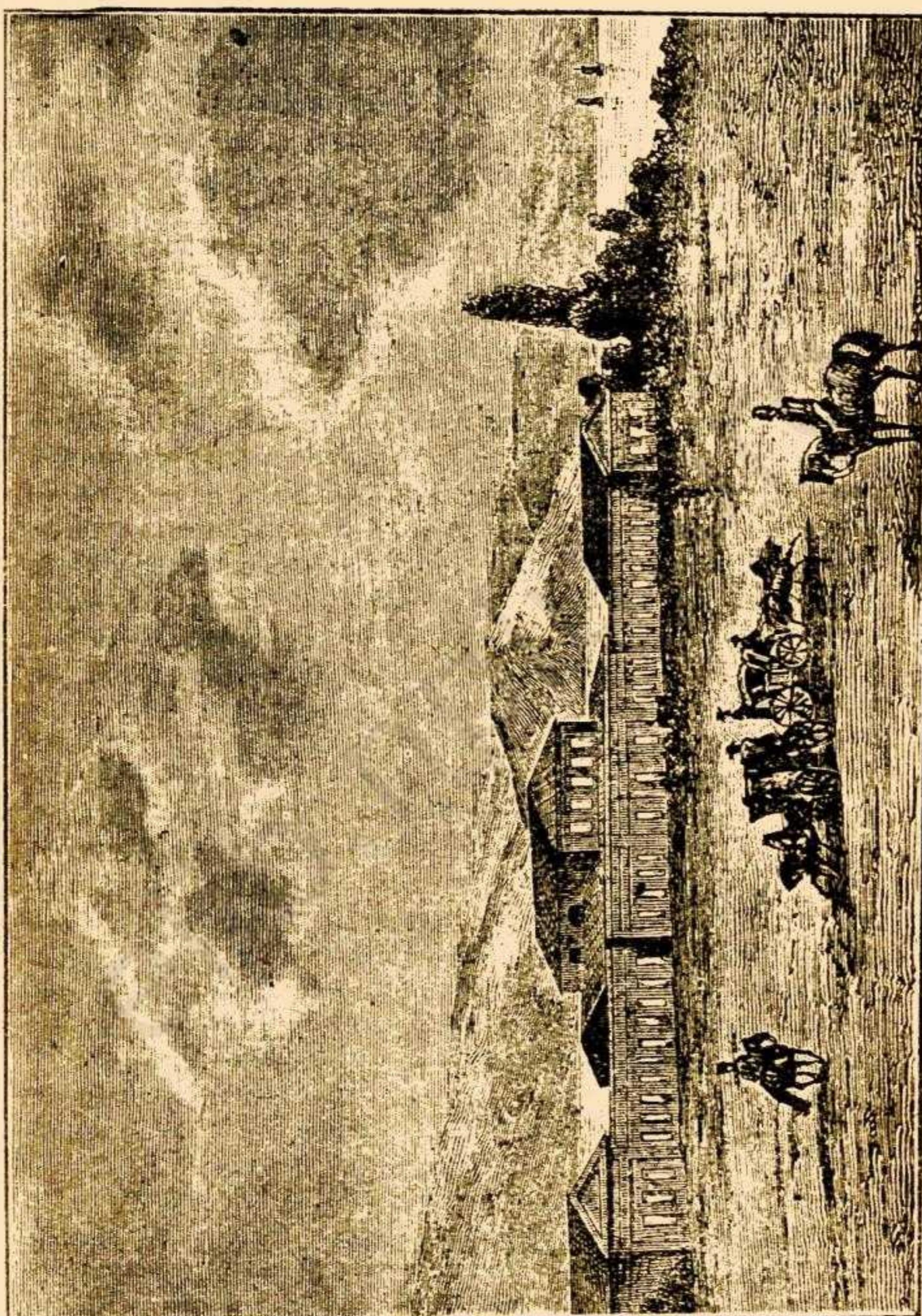
Запорожські оселі (села, зімовники та ін.) були роскидані, як ми бачимо, на величезному просторі земель двох сучасних південних губерній—Катеринославської та Херсонської. Кількість цих осель усе збільшувалася, а поруч з тим збільшувалася й кількість мешканців. На жаль, привести точні статистичні данні про кількість сел та кількість мешканців у них не можна. В XVI ст. було у Січі, по Іясоті, 3000 чол., а самі запорожці налічували 6000 чоловік; у XVII ст. Сірко вже зібрав на Запорожжі 20,000 чоловік; у 1717 р., по Манштейну, було від 12 до 15 тисяч запорожських козаків; у 1755 р. кошовий отаман називав число 27,000 (з жінками по зімовниках); у 1762 р. присягало Катерині ІІ-й 20,281 запорожських козаків. 24) До того, як зруйнували Січ, зі слів Мик. Л. Коржа видно, що було 17 сел, котрі, по більшості, виникли із зімовників. Ось ці села: *Старий Кодак*, славний в історії Запорожжя з давніх часів; *Лоцманівка-Кам'янка*, яка одержала своє названня від запорожця Лоцмана, котрий сидів там зімовником, рибальчик і був гарним лоцманом; *Половиця*, зерно, з якого виросло місто Катеринослав; *Дієвка*—од казака Дія; *Нові Кодаки*—місто, де збудована була кріпость чудовою запорожською архітектурою, а саме—усе місто обведено було глибоким ровом і гострими палями, на сажень од рова; над ровом насыпаний був земляний вал з чотирьма роскатами по 4-х рогах, де поставлені були гармати; біля них стояли кошики, насыпані землею; с. *Сухачовка*, названа так по іменню козака Сухача, котрий мав тамечки зімовник; *Тарасівке*; *Карнаухівка*—од зімовника запорожця Карнауха, який вів там скотарство; *Тритузне*—од зімовника запорожця Тритузного; *Кам'янське*—од козака Кам'янського, який був його осадчим; *Романково*—од козака Романа, який мав там зімовник і вів скотарство; це були оселі по південно-західному боці Дніпра, а по північно-східному були такі: *Самаръ*, яка після атакування Січи і нового її заселення народом з Гетьманщини назвалася Новоселицею, а потім перейменована в місто Новомосковськ; там був зі старих часів знаменитий Самарський монастирь, куди завжди приходила сила запорожців на пропу; *Старожила Кам'янка* проти Нових Кодаків; *Петриковка*—од козака Петрика, який мав там зімовник; *Могилів*—од козака Могили; по річці Орелі *Гупалівка*—од козака Гупала, який сидів там зімовником; *Перещепино*—пограниччя між Запорожжям і Гетьманщиною, од козака Перещепи. А на всіх останніх місцях на

всіх запорожських землях були тільки зімовники, хутори та козацькі куріні—шалаші, на зразок ногайських-татарських, бо усі пастухи-табунщики, скотарі та чабани, жили по шалаших, називаючи їх кошами (звідсіля й кошари для овець). Церкви були, окрім Січі, в 6 селах. У дійсності на Запорожжі було більш 17 сел. Але тут цікаво, що усі вони перетворились із зімовників, котрі були головною формою запорожської кольонізації. Первінішою ж, ще простішою кочовою формою заселення країни являлися ті коші, про які оповідає Л. Корж і які росповсюдженні були по найбільш диких степових місцях. Цікава казівка Мик. Л. Коржа на те, що коші були схожі на татарські коші (це слово татарське), де жили їх чабани. Гюльденштедт тілько в Подніпрянщині називає 30 сел жонатих козаків (12 на правому та 18 на лівому березі). 26) А. А. Скальківський, на підставі документів січового архіву, нараховує їх у 4-х паланках 64 і каже, що в них було 3415 хат, або 12,250 душ жонатих козаків і поспільства чоловіків та жінок. 27) З офіційних відомостей, котрі склав Текелій під час зруйнування Запорожської Січі, в ній було (крім Січі в вузькому розумінні цього слова) 45 сел і 1601 зімовників; усіх мешканців було 59,637 душ чоловіків і жінок,—переважна частина їх складалася з поспільства, це б то з жонатих селян (а саме—35,891 душ); однаке, більша частина козаків жила не в Січі, а по селах та зімовниках, де розводила скотину, сіяла хліб та прокладала іншу мирну працю; частина козаків, як відомо, мала родину. 28) Треба думати, що числа цієї офіційної відомості значно менші дійсних, бо інакше нам буде зовсім незрозуміло, як це раніше (про що подав відомості А. А. Скальківський) було більше сел, ніж у 1775 р. (до якого належать офіційні відомости). Та й як міг Текелій точно підрахувати, наприклад, кількість запорожських зімовників, котрі роскідані були на величезному просторі й по різних місцях? Тому не дивно, що його числа ріжнуться від чисел кн. Мишецького, котрий налічує коло 4000 зімовників. 29) Є звістки, що запорожці іноді засновували свої зімовники за кордоном своєї країни; такі, наприклад, були хутори, збудовані ними на турецькій землі, в Очаківській фортеці; 30) такі села не могли, звичайно, увійти в офіційну відомість. Коли ми ще нагадаємо собі те, що запорожці неприхильно ставилися до усіх офіційних запитань, що ця неприхильність повинна була ще збільшитися під час зруйнування Січі,

то може ми зовсім переконаємося в тому, що в дійсності на Запорожжі було не 59,637 душ населення, а далеко більш; найпевнішим числом буде те, про яке каже А. А. Скальківський—100,000 чоловіків та жінок козаків та поспільства. У всякому разі для нас найцікавіший той факт, що більшість населення Запорожської Січі у тім році, як її зруйновано, складалася з жонатих козаків та поспільства, котрі майже виключно провадили мирну культурну працю. Правда, серед них були й такі люди (скотарі, табунщики, чабани), котрі жили напів-кочовим життям—ховались від негоди у так званих кошах з кабицею для вогню або котигах, це б то курінях на 2-х або 4 х полісних гарбах, котрі цілком нагадували ногайські. 31) Але взагалі про населення Запорожжя треба сказати, що воно за останні роки історичного існування Січі рішуче стало пристосовуватись на мирний стан і було прихильне до культурної праці.

Цікаво, що з запорожського населення—Половиці—виріс і Катеринослав. Мик. Л. Корж так оповідає нам про Половицю, яку називає першим Катеринославом. „Коли мої прадіди,—каже він,—прийшли на сю україну, в Нові Кодаки, тут на цьому місці було не більш шести хат, де жили козаки зімовниками, а саме—Крошко, Токарь, Лазарь Глоба“. Крошко жив на тому місті, де потім була гімназія, Токарь проти семинарії, а Глоба унизу над Дніпром під скелею, де у нього був млин—половина його була збудована на скелях, а друга на байдаках, де вироблялися сукна. З Глобою жив ще один жонатий козак Каплун і сам Мик. Л. Корж; усі три сім'ї жили в одному будинкові під одним дахом, але у ньому було дві хаті. Там, на цих самих печищах, була збудована потім караулка за для сторожів та вартових солдат, що стерегли казенний сад і жили біля самого берега над Дніпром; там же був збудований палац світлійшого князя Потьомкина і казенний сад. (Див. мал. 5. Палац кн. Потьомкина). Глоба був нежонатий і перейшов сюди в Половицю на житло, привівши з собою 15 чоловік кравців. Він укупі з Коржем займався садівництвом і вони садили укупі дерева. Іми спочатку був роздовений і той сад, котрий потім зробився казенным і де був збудований Потьомкінів палац. Обидва вони були охочі до садівництва й кохалися у садовині. „І ось Глоба заняв собі ще й другу часточку землі для саду, недалечко від нас, біля озера по Дніпру (де тепер фабрики); засадивши тут сад, він заняв ще одну таку ж

частку і там розвів сад. У саду й помер, проживши сто років*. Над могилою його був поставлений хрест, який зберігся до того часу, коли оповідання Мик. Л. Коржа запи-

Мал № 5. Палац кн. Потоцького в Катеринославі у початку XIX ст.

сував на прикінці 20-х років XIX ст. арх. Гавриїл. Половиця існувала і після зруйнування Січи, однак мешканці її переселилися в Сухачовку та Мандриківку,

де жив зімовником козак Мандрика. Палац Потьомкина в Катеринославі збудований був на тім місці, де був посіяний ячмінь М. Л. Коржем, і його він ще не встиг зібрati, як появилися майстри й почали розміряти землю під фундамент, „а ми з Глобою,—каже М. Л. Корж,— залишивши наше приміщення та розведений нами сад, звідтіля виїхали на свої місця”. Цеглу за-для Потьомкіного палацу привозили човнами з Каїва по Дніпру; прислані царицею для собора золоті панікадила, лямпади та занавіси повішені були в палацу, де одначе Потьомкин не проживав. 32).

Далі, в послідньому розділі ми зробимо нарис запорожської культури, а зараз тілько зауважимо, що перші початки матеріальної культури в Новоросійському краю дали Запорожжя. Таким робом, Запорожжя, з одного боку являючись захистом російського народу від мусульманського, чимало працювало за-для того, аби *одстоювати* і свою і російську культуру, а з другого боку прийняло участь і в утворенню діяльності, яка вела до *утворення* культури. Надзвичайно правдиво й яскраво зазначив роль Запорожжя в історії заселення Новоросійського краю д. Надхін; ми дозволимо собі привести тут його мальовниче порівняння. „В степах Новоросійского края”,— каже він:— „есть цѣлые кучугуры сыпучих песков; на них долго не могло укрѣпиться ни одно растеніе: всякую былинку, куст, деревцо из рыхлой почвы вырывал вѣтер; но вот начал здѣсь расти шелюг (род красной ивы) и о. цѣпкими своими корнями укрѣпился на этом грунтѣ и укрѣпил его до того, что вслѣд за ним начали расти и другія деревца и кустарники. Запорожье было для Южной Россіи таким шелюгом: оно первое тут успѣло укорениться на непрочной почвѣ, первое укрѣпило ее под собою для жизненных посѣвов и, таким образом, первое дало возможность для постоянного на ней заселенія и гражданского развитія”. 33).

ТРЕТИЙ РОЗДІЛ

УЧАСТЬ ДЕРЖАВИ В ЗАСЕЛЕННІ КРАЇНИ

Будування ліній та кріостей.—Будування міст: Херсона, Катеринополя, Миколаїва, Одеси.

ЩЕ ЗА ЧАСІВ самостійного існування Запорожжя у Новоросійських степах, по сусіству з козаками, осіли серби, а до них скоро приєдналися й інші чужоземні поселенці. Російський уряд буде тут кілько нових міст, до яких звідсіль прибуває багато людей. Одночасно з тим виникає сила нових сел та хуторів, осажених або самим народом або поміщиками. Коротко кажучи, заселення краю посувалось, поширювалось безупинно. Потьомкин та інші тощо часні діячі бажають як-би надлужити ті часи, коли єдиними поселенцями краю були запорожці, коли так мало прибувало інших людей до тих місць. Але віддаючи належну честь новим поселенцям, ми не можемо забути про значіння та про послуги ватаг запорожців, котрі на протязі більш, ніж $2\frac{1}{2}$ століттів, вели уперту боротьбу з татарами в степі, як ми бачили, заселили його, хоч і не густо. Вони допомогли тому, що заселення краю так швидко осунулось у другій половині XVIII ст., особливо ж після завоювання Криму.

Приєднання Криму до Росії мало надзвичайне й рішуче значіння в справі заселення Чорноморських степів. Коли не стало тієї найважнішої перепони, заселення вже залежало тільки від ріжних історичних та природних обставин, які треба назвати дуже тому сприяючими. В ті часи стало можливим заселяти та оброблювати не тільки понадрічні долини, а навіть і степові місця, які були покриті глибоким чорноземом; боротьбу вже потрібно було вести не з татарами, а тільки з степовою природою, з тим, що перешкоджувало розвиватися хліборобству та іншому господарству. Тільки коли було приєднано до Росії так бажані береги Чорного та Азовського моря, тільки коли було відкрито доступ до морів, Новоросійський край з його величез-

ними природними багацтвами одержав своє велике значення. Коли ж були побудовані приморські міста,—береги, до того порожні та дикі, ожили; зав'язується й росте вивозна та привозна (тужоземна) торгівля; разом з тим—збільшується населення, промисловість. Попит на хліб та інші речі сільського господарства, особливо в Одесі, притягав до землі нових людей, які селились та заводили господарства й т. ін.; коли виросяло багато нових сел та хуторів,—поширювалось населення міст і навпаки.

Отже історія заселення степів з другої половини XVIII ст. уявляє з себе цікаву та найвиразнішу сторінку в історії нашого південного краю. Наша мета—розібратися в усіх етнографичних та природних обставинах степового життя та дати загальний нарис заселення.

Коли будемо розглядати історію заселення Новоросії, довідуючись, що воно провадилося, головним робом, вихідцями з Великоросії й України, з одного боку, та чужоземними поселенцями—з другого.

Великоросіяне направлялися сюди російським урядом на будування нових міст, кріостей. Ще за Єлизавети Петровни були засновані Ново-Сербське та Старо-Сербське військові поселення з кріостями Єлисаветградом, Бахмутом та Костянтиноградом (про них буде сказано кілько слів далі). В перших роках царювання Катерини II була збудована так звана Дніпровська лінія¹) (1770 р., після війни з турками); в ті ж часи були завойовані Азов та Таганрог. Ця лінія повинна була відділяти усю Новоросійську губернію, вкупі з запорожськими землями, від татар. Від Дніпра вона тяглася до Озовського моря, проходючи по р.р. Берді та Кінських Водах і розрізаючи увесь Кримський степ; остання кріость (св. Петра) була поблизу самого моря, де тепер Бердянськ; усіх кріостей було 8. Будуючи ці кріости, уряд мав надію (що почали й справдилось) захистити той край, який лежав за старою Українською лінією, що тяглася від Дніпра до Сів. Донця в межах сучасних Полтавської та Харківської губ.; край цей був відомий як дуже багатий, але зовсім мало заселений. Кріости були побудовані тільки в цілях війовничих, а не промислових чи торговельних, тому й не приходилося ждати значного їх поширення; але ж під їх захистом повинні були завестись і мирні села. Охороняти лінії повинні були 3 козачих полки.

Землі, які обмежувались новою лінією, були затвержені за Росією Кучук-Кайнарджийською умовою

(1774 р.): до Росії відійшли Керч, Єникаль та Кінбурн з усім краєм між Бугом та Дніпром, то б то південно-східня частина Новоросійських степів, а також Озов та Таганрог. Таганрог (раніш Троїцька кріпость) був збудований ще за Петра I, але весь час пустів; був поновлений у 1769 р. 2) Таким робом, Росія твердою ногою ступила на Озовськім побережжю. Одному з цих міст—Таганрогові—належала велика бутина.

У 1783 році до Росії був приєднаний Крим, а в слідуючому 1784 р. було постановлено будувати нову лінію кріостей, для охорони від Польщі та Туреччини степів, завойованих Росією. Ті кріпости були на місці, де р. Тясмин вливається в Дніпро, у Ольвійополі (де Синюха вливається в Буг), на місці сьогоднішнього Миколаїва (де Інгул вливається в Буг), Кінбурн, Херсон, Дніпрянська кріпость (на Збуровському лимані) і, окрім того, ціла низка міст у Криму—Перекоп, Севастополь та ін. Через ці кріпости старі лінії—Українська, Дніпрянська та кріпость св. Єлисавети й Таганрог—утратили своє окраїнне значення й стали внутрішніми поселеннями, що дуже сприяло їх дальньому поширенню (напр., Єлисаветграда). 3) Всі вони й не мали особливого військового значення і не уявляли з себе справжніх кріостей, котрі б змогли боронатись проти регулярного війська; з другого боку, їм не приходилося уже й боротися з тими ватагами татар, котрі заходили сюди раніш, до приєднання Криму. Отже де які з намічених кріпостей зовсім не були й збудовані, а інші тільки на де-який час стали державною межою, яка швидко теж зробилася внутрішньою, а її місце зайняла так звана *Дністрянська лінія*, яка лежала ще далі на захід.

Друга Турецька війна дала Росії Очаківський край, де тепер західня частина Херсонської губ., поміж Бугом та Дністром; як було заведено—треба було й цей край огородити новою лінією кріостей; західна сторона тієї лінії повинна була лежати по Дністрові, починаючи від його вітки—р. Ягорлиця—то б то по сьогоднішній межі Херсонської губ., а південна—по над морем до м. Очакова. В тім краю, до приєднання його до Росії, було чотири чималих міста (Очаків, Аджидер—тепер Овидійополь, Хаджибей—Одеса та Дубосари), 150 сел, заселених татарами та молдаванами, і ханські слободи, заселені біглими українцями та великоросіянами—роскольниками; але під час завойовання край зпустів. Мейер показував кількість населення в 120,000 душ, але число це дуже прибльшено; 4) як то видно з ма-

теріялів, котрі були у Катеринославського намісника, до 1790 р. лічилось 19,547 душ чоловіків. 5)

Перші заходи, які було вжито урядом для заселення завойованої землі, були такі. Катерина II доручила губернаторові Каховському: а) найперш усього об'їхати, оглядіти край, поділити його на повіти, призначити місця, де слід побудувати міста, та про це все дослати їй докладний план; б) одвести землі як під казенні слободи, також і для окремих поміщиків, але не більш тієї кількості, яка була встановлена для Катеринославської губ., обов'язавши заселити ті землі; в) пильнувати за тим, аби казенні слободи не мішалися з поміщицькими; г) ужити заходів для поселення арнаутів; д) дати всякі привілеї що до одержання землі молдавським боярам. 6)

Щоб довести в життя ті заходи, в 1792 році, після смерті Потьомкина, була складена так звана експедіція будування південних кріпостей, на чолі з Катеринославським губернатором Каховським. 7) Нові кріпости ухвалено було ставити: 1) на Дністрові проти Бендер (тепер Тірасполь), 2) на Дністровськім лимані (тепер Овидіополь), 3) біля Хаджибейського замка (тепер Одеса), на руїнах Очакова, напрямком на Лиман. Великого значення, окрім Очакова, ті міста не мали. В тім новім краю була найважнішою південна сторона, що лежала по Чорному морю. Тут-ось на місці турецького Хаджибая було закладено місто, котре стало першим між усіма містами Новоросійського краю—Одеса. Коли ж була побудована Дністриянська лінія, стало можливим звернути увагу й на культурні завдання.

Будуючи нові міста, уряд мусив потурбуватись і що до збірання війська на випадок війни. Для цього він користувавсь усіми тими людьми, що забивались туди: українцями, великоросіянами та чужоземцями; всі вони уявляли з себе в краю разом і військове й господарське, хліборобське населення. Такими були козачі полки, що жили по кріпостях Дніпрянської лінії, онуки запорожців—чорноморське козаче військо; серби, з яких гуртувались гусарські полки, та й інші чужоземні поселенці.

Коли будемо розглядати усі заходи що до охорони краю, довідємося, що з початку другої половини XVIII ст. всі вони були ще більш-менш значними, але ж потім потроху зменшувались, ставали усе менш необхідними. Особливо те треба сказати про ту пору, коли був приєднаний Крим; тоді не стало необхідності вести по-

стійну, беаупинну війну з татарами, не приходилося ждати їх постійних нападів, що загрожували хліборобському мирному населенню. Правду сказати, ще й після 1783 р. були часи, коли Новоросійський край переживав військовий стан: то було за другу Турецьку війну, котра потребувала від нього напруження всіх сил. Коли ж було закінчено війну, за царів Павла I та Олександра I, найбільш турбувались мирними культурними завданнями під захистом російського війська та кораблів. Але початки тієї мирної праці були ще раніш, разом з чисто військовою справою. Потім перша все більш та більш ширилась та й стала головною. Не звертаючись до перших її кроків, ще за часів Єлизавети Петровни та з початку царювання Катерини II-ої, ми зупинимось тілько на деяких значніших подіях при Потьомкіні, котрий був управителем Новоросійського краю з 1774 р. та й до самої його смерті в 1791 р. При ньому ж, по його думці, були збудовані усі кріпостні лінії, окрім останньої—Дністрянської. Він клопотався, як далі побачимо, про чужоземне та народне заселення краю; головною ж його заслугою то є збудування нових міст, з поміж яких найвиднішими стали—Херсон, Катеринослав, Миколаїв. То були не тілько кріпости, а справжні міста, як ми розуміємо під тим словом і в наші часи, яких не було за запорожську добу. Отже ми й звертаємося до цієї діяльності уряду (будування нових міст), котру треба зазначити, як другу форму його колонізаційної діяльності і котра є заслугою Потьомкина та його співробітників.

Перше місто, засноване по думці Потьомкина, був Херсон; наказ цариці про його збудування був виданий у 1778 р.; треба було мати нову пристань та верфь за-для будування кораблів більше до моря, по-заяк старі—Таганрозька, наприклад,—були неспідручні через своє мілководдя. Ще в 1775 р. був наказ про заснування пристані та верфи на Дніпровськім лимані біля урочищ Глибокої Пристані та Олександровського шанця, але на протязі 3-х років місця не змогли вибрати. У 1778 р. цариця знову наказує най-швидче вибрати місце для пристані та верфи на Дніпрі й назвати його Херсоном. Потьомкин зупинився на Олександровському шанці. Провадження робот доручено було нащадкові відомого негра, хрещеника Петра I,—Ганібалові. В розпорядження йому було дано 12 рот майстрів. Під місто відведено чимала площа землі. У кріпость його було надіслано 220 гармат. Найголов-

нішо керування в цій справі доручено було Потьомкину. 8) Цариця надсилає йому без-упинно нові й нові листи про будування міста. „Спасибі, голубчику, велике спасибі за дотепні роспорядження про Херсон; коменданство ж сміливо обіцяю Соколову: верфи ж, хоч на три кораблі, на мою думку, буде доволі... „Спасибі. дуже спасибі“,— пише Катерина в другому листі:— „за турботу про Херсон; а лісу зараз накажу Кашкіну дати тобі, голубчику, на будування“... „Батечку, що до Херсона“,— читасмо в третьому листі:— „мені однаково, де б він не стояв, аби не припинялись роботи“. 9)

Самойлов, що описав життя Потьомкина, про будування Херсону оповідає нам такі подробиці. Спочатку був відряжений для пришукування місця під Херсон контр-адмірал Шубін, але Потьомкин повідомив царицю, що знайдене місце є зовсім не захищене від Очакова. Цариця згодилася з тим і наказала заложити місто на Дніпрі за 35 вер. від моря. Місто будувалося під додглядом самого Потьомкина, котрий хотів його зробити таким же багатим та славним, як старий Херсонес Таврицький; він збірався засновувати тут усе те, що й Петро I в Петербурзі, не зважаючи на його болотяний ґрунт (склади за для товарів, морське управління та ін.). Будування йшло дуже легко: майже в самім місті був камінь; дерево, залізо та інші потрібні речі привозилися по Дніпру. Землі, що лежали навколо, роздавались для передмістних будувань, під садки і т. ін. Через 2 роки в Херсон уже припливали кораблі з товарами під російським прапором. З усіх країн сюди сходились промислові люди. Чужоземці завели тут свої торгові контори: французькі торгові товариства (барона Антуана й ін.), а також фірми: польська (Заблоцькою), костянтинопольська (Фродінга), австрійська (Фабрі), російська (купця Маслянікова). 10) Дуже велике значіння в поширенню торгових зносин Херсона з Францією мав барон Антуан; мається цікаве листування його з графом Сегюром; в одному листі він, між іншим, писав: „наша думка—купувати російські природні багацтва і тим збільшити їх здобування, а це останнє—притягне до краю нове населення, в чім і лежить дійсне багацтво держави“. 11) Російський хліб у зерні він віддавав до Корсіки, до ріжних міст Прованса, до Ніци, Генуї та Барселони. 12) Той же барон Антуан склав цікаве історичне оповідання про торгові та морські відносини пристаней Чорного та Середземного морів.

На підставі його К. Юрченко написав історично-статистичну книжку про торгівлю Херсона. 13). Як видно відтіль, Антуан їздив до Петербургу й склопотався там про усікі вільготи для закладеного ним у Херсоні французького т-ва і взагалі для чужоземних купців; де-які його прохання були уважені (заснування банку, вільний вивіз хліба та ліса і т. ін.). Від'їхавши до Польщі, Антуан запросив там польські товари відправляти не через Гданськ та Кролевець, а по Дніпру до Аккермана та по Бугу—до Очакова. Потім йому ще допоміг і французький уряд. Перший його корабель прибув з Херсону в 1784 р. з коноплею, пшеницею, чаєм, лляним та конопляним насінням; він прислав у Херсон солильщиків, бочаря, свічного майстра та плотовщика. Чимало марсельських і херсонських купців почали конкурувати в Антуаном у торгівлі з південною Росією та Польщею. Через Чорне море за один рік прибуло 20 кораблів з Херсону в Марсель і 15 з Марселя в Херсон. Торгівля велася з Смирною, Ліворно, Мессиною, Марселем та Олександрією. Дуже добрым співробітником Потьомкінові був відомий Фаліїв. Простий кременчуцький купець, але сміливий, енергійний, він не зміг задоволитись своєю старою невеликою діяльністю і захотів знайти ширшої. Він випрохав у Потьомкіна дозвіл на свій кошт вичистити Дніпровське річище біля порогів, щоб проклсти зручний річний шлях з внутрішніх частин держави до Херсону. Цього він не встиг зробити, але ж, як каже Самойлів, уже в 1783 р. пройшли до самого Херсону з Брянську байдаки з валізом та чавуном; також проходили з провіянтом; за те Фаліїв одержав золоту медаль і грамоту на дворянство. 14)

А. А. Скальковський оповідає, що в Херсоні було дуже багато військових, які одержували невелике жалування від уряду. Будування кораблів притягло сюди силу вільних робітників, і місто ширилось і росло. Провіянт прибував з Польської та Слободської України. Цариця, побувавши в Херсоні у 1787 р., була зовсім задоволена,—як то видно з її листа до генерала Еропкіна,—і казармами, і крістю, і кам'яними будівлями, і церквою, і адміралтейством, і кораблями, і великою кількістю ріжного чужоземного населення. 15) Імператор Потьомкін II, оглядівши Херсон, теж був ним дуже задоволений, хоч і заявив, що великої торговлі тут ніколи не буде. 16)

Особи, котрі ставились вороже до Потьомкина, недобре казали й про Херсон.

Питаємо, як же треба зрозуміти ці протилежні відомості? Як дивитись на збудування Херсону й на наслідки праці та енергії Потьомкина. 17) На щастя, до нас дійшли накази Потьомкина, в яких знаходимо цікаві відомості за 1781—85 рр. 18) Ті накази дають можливість відповісти на деякі поважні питання. Катерина II турбувалась за Херсон через те, що бажала мати тут адміралтейство, позаяк Озов і Таганрог були для того неспідручні. окрім того, у Херсоні повинна була бути гарна кріпость та торговська пристань. Заміри Потьомкина були такі. Нове місто повинне було вирости як з-під землі. В своїому наказі Ганібалові він, між іншим, писав, що „вся користь від цього славного міста є в тім, щоб воно найшвидче, до осені, хоч на половину було закінчено“ 19) Звісно, що закінчити так швидко всі роботи було неможливо, і вони провадились і далі весь час також спішно: бо у 1784 р. Потьомкин ждав туди царицю, як то видно з його наказу Гансові: „Чтобы успѣшиѣ шло производство строеній в Херсонѣ, то я за нужное считаю, не обременяя вас другими дѣлами, оставить при одном строеніи, которое и рекомендую вам стараться всѣми мѣрами умножить и совершенно в том успѣть, ибо ея имп. вел. в будущем лѣтѣ самолично в Херсонѣ быть изволит“. 20) Також пеклувався Потьомкин і про негайнє будування кораблів. „Между тѣм подтверждаю вам“, — писав він голові над пристанню Муромцеву: — „и еще употребить возможное стараніе, чтобы корабельные работы шли с крайней поспѣшностью, в чем и присылать ко мнѣ еже-недѣльно подробные рапорты. Забота моя о производствѣ сего дѣла тѣм для меня важнѣе, что непремѣнная ея имп. вел. есть воля о крайнѣйшем в том поспѣшеніи“. 21) Всі думки Потьомкина були тілько об тім, щоб Херсон був до вподоби париці. Браку в гроших не було — Потьомкину була дана велика сила і він розпоряджався ними, як хстів. На великий жаль, ми не маємо відомостей, в скілько обійшовся Херсон урядові; але, роздивляючись Потьомкінські ордери, можна думати, що будування Херсону потребувало не малих коштів. Ми зазначимо деякі, випадкові, витрати. Що-року залишались певні гроші на кріпостні роботи: у 1782 р., наприклад, на осінь було призначено 155.000 карб.; але, незалежно, багато десятків тисяч карбованців призначалось на виплату боргу адміралтействських витрат (більш, ніж 60.000 карб.); у 1781 р. знаходимо відомості, що витрачено було більш, ніж

420.000 карб.; великі гроші тратились на купівлю та доставку лісу корабельного (у 1783 р.—50.000 карб.), на теслів (на третину 1785 р.—60.000 карб.) і т. ін. У 1784 р. по царському наказові було призначено видати Херсонському адміралтейству надзвичайно великі гроші—більш, ніж 1.533.000 карб., окрім тих, що давалися раніш та призначались щорічно. „Что принадлежит до мѣст ассигнованія,—пише Потьомкин В'яземському:—то не представляется мнѣ ни малаго затрудненія в получепії онъх из окрестных к Херсону губерній; оттуда я могу прямо назначить подлежащія суммы, кому онъя будут слѣдоватъ“. На всякі надзвичайні витрати він одержував і надзвичайні кошти: наприклад, на переселення церковників—20.000 карб. Потьомкин требував і одержував легко необхідні гроші з Петербурзької й Московської скарбниць та ріжних казенних палат (Орловської, Курської, Харьківської). Можна сказати, що вся Росія повинна була брати участь в тій справі світлійшого князя. Окрім грошей, йому були дані війська, робітники, майстрі, фаховці всякі. Бувши генер-губернатором величезного краю, він і сам міг набірати потрібних людей; але в тому допомогав йому ще й уряд; отже йому не приходилося скаржитись на які-небудь перепони своїм намірам. Для розчистки дніпровського річища біля порогів було відряжено 3 піхотних полки; для робот у Херсоні відряжались салдати та некрути; для корабель них—наймались у Петербурзі, Одонці та по ін. місцях; теслі (більш, ніж 1000 чоловік),—присилались казенні охтенські; для адміралтейства присилались некрути з Казані, з Москви—німці-ковалі“, і т. ін. Відряжались по роспорядженню Потьомкина й учени люди: лікарі (з Озовської та Новоросійської губ.), садовничі, малярі і т. і. „Пріехавшаго из Петербурга живописца Федора Данилова употребить слѣдует для писанія вновь построенной залы в Херсонѣ, о чём дайте ему звать, препоручи ему ту работу и опредѣляя в помощь живописцев, из Петербурга в Херсон привезенных“,—так писав Потьомкин Гансові.

Мало того; окрім грошей і людей, Потьомкин одержував необхідне йому й натурою: відібрану від запорожців зброю (з кріпості св. Елісавети), порох, селітру (з Київського цейхаузу), гармати з ріжними припасами (з кріпості св. Елісавети).

Вістимо, що в такій величезній справі доглядати за витратами грошей буде дуже не легко, тому, не

зважаючи на велике жалування, яке одержували люди, що відали роботами,—бували випадки злочинних виграт. В тім був замічений полкорячик Ганс, як то бачимо в наказах Потьомкина. До того треба сказати, що через спішність робот не все робилось, як слід було: кораблі будувались з сирого лісу і тому скоро нівичились і пропадали. Отже Херсон стояв великих грошей. Треба зазначити, що Потьомкин був справжнім головою всієї справи; турбувавсь він не тілько про щось більш-менш значне, але й про самі невеликі подробці; легко догадатись, що причиною того було його славолюбство. Він не дозволяв нічого, що змогло б затямати славу цариці та його самого. Цікавий його наказ старшому лікареві Самойлову: „В „Моск. Вѣд.“ сего года, под № 74, в артикулѣ „Из Херсона“, нашел я объявленіе вашего сочиненія: описание подробное Херсонских болѣзней. Подобныя объявленія обнародыvаемыя дѣлают весьма хуже впечатлѣніе о странѣ той, особенно же по далекому ея состоянію“. Мова йде про річ дуже неприсмну Потьомкинові—про пошість, що лютувала в Херсоні, завдяки його болотяному ґрунту; отже світлійший князь боявсь, щоб відомості в книжці Самойлова про Херсон, збудований, як і Петербург, на болоті, не звернули на себе увагу цариці і тим не пошкодили його діяльності.

Всё ж Потьомкин досяг мети, якої бажав на протязі 9 років: цариця була дуже задоволена з Херсона. Правду казати, було зроблено чимало за ті 8—9 років. 22) Ізмайлів, побувавши в Херсоні на початку XIX ст., оповідає про його, як про велике торгове місто, та зазначає, які товари вивозилися та привозилися туди. Другий чужоземний подорожній додає до того, що Херсон більш нагадував місто, ніж Миколаїв: „дома здѣсь гораздо выше и улицы тѣснѣ; впрочем, также худо выстроен; жителей в нем гораздо болѣе, нежели в Николаевѣ. Здѣсь производится важная торговля строевым лѣсом. На набережной, которая простирается цѣлую милю, видны большие анбары сего лѣса. Здѣсь строят военные корабли; я сам видѣл один о 110 пушках, приготовленный к спуску“. 23)

Але не всі надії, що покладались на Херсон, справдились. Коли було завойовано Очаків та збудовано Миколаїв, значіння Херсону, яко кріпости та адміралтейства, підупало, а між тим на його були виграчені надзвичайні гроші. В Миколаївськім інженернім архіві морського відомства зберегається план херсонської крі-

пости та адмиралтейства з 1808 по 1828 р. По відомостях д. Чиркова бачимо, в яких величезних розмірах вони були збудовані. І що ж?— „Из всѣх тѣх строеній, бывших в обширном и образцовом херсонском адмиралтействѣ, дорого стоящих государству, почти не осталось ни одного. Бывшія адмиралтейскія строенія, обширная деревянная набережная, бревенчатый палисад на валу вокруг всего адмиралтейства, и даже каменные стѣны—были проданы на снос с публичнаго торга“.²⁴⁾

Мимоволі приходять на думку слова австрійського імператора Йосифа II, що місце для Херсону було обране не підходяще. що слід було б поставити його верстов на 30 ближче до моря, що на тім місці ніколи не виросте велика торгівля. Сегюр та Палас теж згожувались з цим. І справді: Херсон не тілько не став другим Амстердамом, а й торгівля його росла дуже потроху, і він не міг порівнятися в тому з Таганрогом та Очаковим; у 1794 р. до Таганрогу було привезено чужоземних товарів на 156.058 карб., а вивезено на 439.011 карб., до Очакову було привезено на 244.340 карб., вивезено на 209.321 карб., з Херсону ж вивезено на 148.433 карб., тим часом Миколаїв, який був збудований на 11 років пізніше, вивозив у той час товарів на 106.532 карб., то б то, тілько трошки менш, ніж Херсон. ²⁵⁾ Не кажучи про те, що не справдилась надія росчистити Дніпровські пороги, що чума мало не згубила було зовсім справи заселення міста з самого початку, у всяком разі вона дуже перешкоджувала йому; переселенці та майстри з середніх губерній Росії страшенно боліли від чужого, незвичного клімату, болотяного повітря, відсутності добрих осель.

Отже, оглядаючи все раніш сказане, ми повинні зазначити, що місце, на якому Потьомкин задумав поставити Херсон, було зовсім не підходяще і не мало великої будучини. Потьомкинові пощастило за зовсім короткий час збудувати Херсон, але для того потрібувалось витратити чимало грошей та сил од держави та населення, і ті витрати не оправдились потім; помилілась і Катерина II, коли писала, що Херсон має все більш та більш рости й розвиватися; ріс він тілько за допомогою князя Таврії, котрий користувався повним довір'ям цариці й бажав перед нею і вавіть перед самою Європою здобути слави своїй невиспущій діяльності.

Звернемось тепер до другого міста,—яке повинно було дати славу Катерині II,—Катеринослава. Історія бу-

дування його дуже цікава, але ми не станемо довго зупинятись на ній. 26) Згадасмо тільки, що Катеринослав не один раз переходитив з одного місця на друге. Перший Катеринослав стояв на лівім березі Дніпра, біля того місця, де р. Кільчень уливався в Самару. Збудований він був по плану сзовського губернатора Черткова (в 1777 р.), але в 1786 р. Потьомкін видав наказа перенести Катеринослав на друге, вище місце, через те, що на старім по весні його заливало водою. Отже по наказові Катеринослав перший, званий інакше Новомосковськ, в якому ліпилось у 1781 р. 2194 душі (з них 270 душ купців), став росходитись у ріжні сторони.

„У м. Новомосковську, окрім городничого та роти солдат та де-якої кількості канцеляристів, нікого не залишилось; усі розійшлися по ріжних місцях“,—знаходимо такі відомості в однім папері. Новомосковськ було перенесено далі вгору по Самарі, на своє сьогоднє місце, де було с. Новоселиця, а губерніальне місто Катеринослав, по думці Потьомкина, повинне було заснуватись на правому березі Дніпра, на місці запорожського села Половиці, де він стоїть і досі. 27) Але раніш, ніж були збудовані необхідні будинки в новому місті, його старе населення та старшина, на де-який час, осіли в передмісті Нові Кайдаки, яке навіть в казенних листах та паперах звалось Катеринославом. 28).

Перший наказ про заснування Катеринославу на правому березі Дніпра, біля Кайдакова, вийшов у 1784 р., 29) але роботи почалися пізніше. Нове місто плянувалось надзвичайних розмірів: воно повинно було лежати між 2 передмістями, Старими та Новими Кайдаками, та простягтись на 300 кв. верст; одного вигону за-для скотини призначалось 80,000 десятин; вулиці намічались по 30 сажнів ушир (зараз увесь Катеринослав займає біля 5000 десятин, а таких вулиць мається тілько дві).

Ось як писав Потьомкін цариці про свої величезні заміри, що до Катеринослава: „Всемилостивѣйшая Государыня, гдѣ же иядѣ, как не в странѣ, посвященной славѣ Вашей, быть городу из великолѣпных зданій? А поэтому я предпринял проекты составить, достойныя высокаго сего города названію. Во-первых, представляется, в подражаніе св. Павла, что в Римѣ (думка була—св. Петра), тут храм великолѣпный, посвященной Преображенію Господню, в знак, что страва сія из степей безплодных преобразена попеченіями ва-

шими в обильный вертоград, и обиталище звѣрей в благопріятное обиталище людям, из всѣх стран текущим. Судилище, на подобіе древних базилик, в память полезных ваших узаконеній. Лавки полукружіем, на подобіе процилій, или предуверей афинских, с биржею и театром посерединѣ. Палаты государскія, гдѣ жить и г. губернатору, во вкусѣ греческих и римских зданій, имѣя посерединѣ великолѣпную и пространную сънь. Архіепископія при соборной Преображенія церкви с дикастеріей и духовной схолой. Как сія губернія есть военная, то в прирѣніе заслуженным престарѣлым воинам—дом инвалидный со всѣми возможными выгодами и с должным великолѣпіем. Дом губернаторской, вице-губернаторской, дом дворянской и аптека, фабрика суконная и шелковая. Университет, купно с академіей музыкальной или консерваторіей. Для всѣх сих строеній довольно всяких припасов приготовлено, на что употребится 200,000 руб., оставшіеся от экстраординарных сумм". 30)

У новому місті було наказано найперше поставити університет з академією мистецтв, 31) призначено було головою консерваторії (вищої музичної школи) відомого Музику Сарті; залишився цікава умова його з Потьомкіним". „Быть мнѣ",— пише Сарті,— „директором музыки при учреждаемом в г. Екатеринославѣ университѣтѣ; обучать там сочиненію оной и самому сочинять музыкальныя пьесы, в каких будет надобность, и за сіе получать мнѣ жалованья годового по 3500 р. в год, кроме квартиры с отопленіем, и 1500 р. прогонов". 32) На службу ж в Катеринославський університет було закликано також за професорів Ліванова, Прокоповича, за навчителів малярства Неретіна та Бухарова, за історика—офіцера французької служби де-Гюіена; 33) всі вони й одержували жалування по роспису (усього було призначено з 1785 року більше 20,000 карбованц.). На університет було призначено 300,000 карб. 34) Малась надія, що в той університет з академією мистецтв та музики, з лікарською школою та духовною схолою, „по сосѣдству Польши, Греції, земель Волошской, Молдавской и народов Иллірических, множество притечет юношества обучаться".

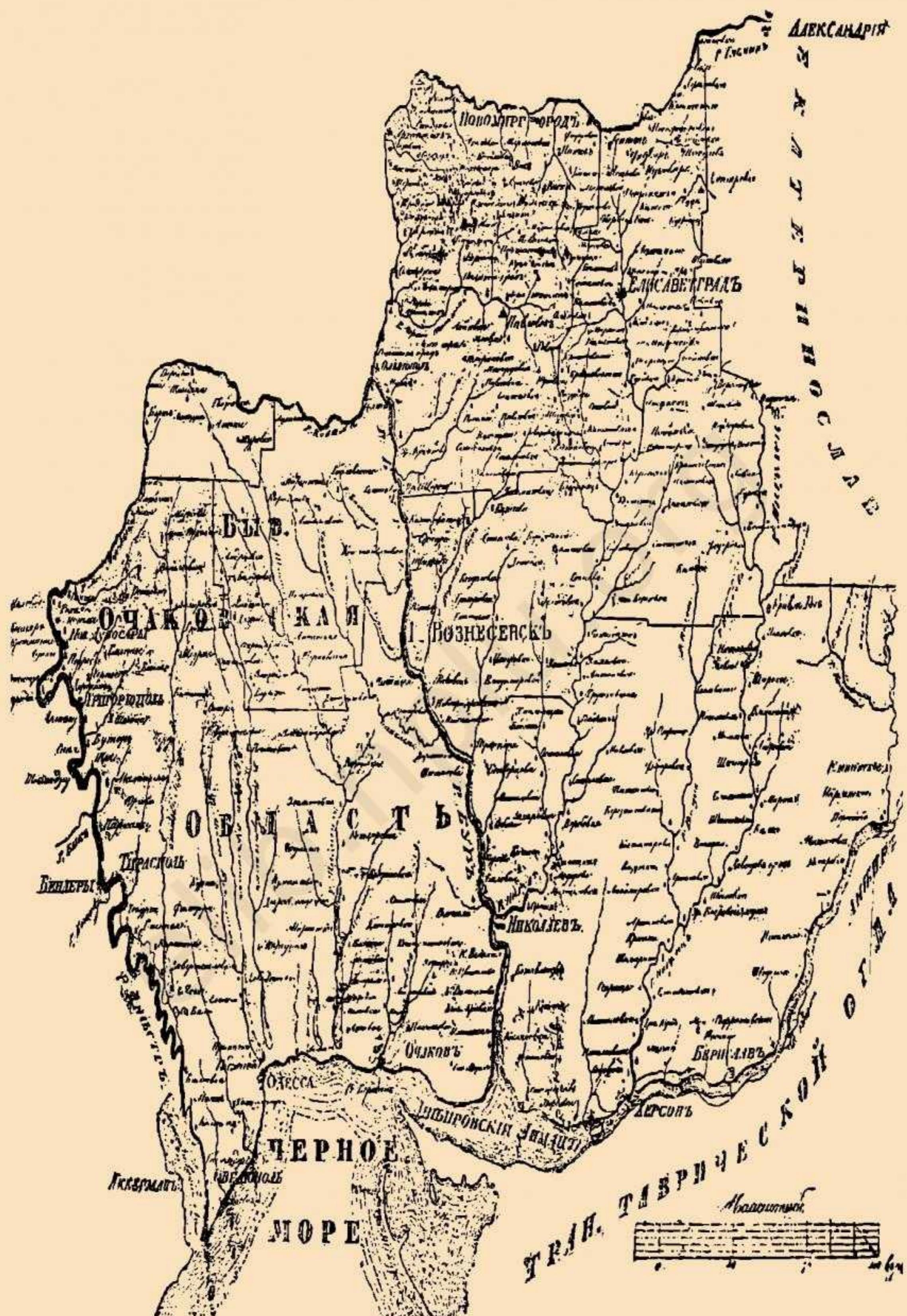
Не одні тілько школи малось завести в новому місті: по думці Потьомкина, там повинна була зародитись і промисловість. Великі гроші були призначенні (340,000 карб.) на казенну фабрику з 2 відділами—суконним та шовково-панчошним. 35) В своїх докла-

дах цариці Потьомкин говорить про велику користь від тієї фабрики за-для Росії, яка буде виробляти більш сукон, аніж інші держави: „а посредством дворян учеников,—писав він:—„это ремесло разойдется по всей Россіи, шелк будет хорошаго качества и дешев; колоніи ремесленников, фабриканты в свое время на судах Днѣпром доставятся в свое мѣсто“ 36)

У 1787 р. цариця була в Катеринославі й заклада там величезну соборну церкву, яка по своєму розміру повинна бути більшою, ніж церква св. Петра у Римі: на 1 аршин у довжину. 37)

Що ж вийшло з усіх тих величезних замірів? Коротко кажучи, дуже мало. З усього, що намічалось Потьомкиним, доведено було до краю тілько де-що: палац князів та ін. Панчошна фабрика була швидко закрита, а суконна сяк-так протягда до 1836 р.; соборна церква, що була заложена Катериною II, не була добудована: була тілько положена основа, яка обійшлася казні в 71,102 карб.... Отже справдилось, що казав Сен-Гюр, що в тому соборі ніколи не бувати службі. Пончи правдиво сказав і Йосиф II, що цариця поклава перший камінь нового міста, а він другий і останній. Ніколи не було й університету з академією; професори його дурно одержували гроші, виключаючи може одного Сарті, котрий виконав свій обов'язок згідно з умовою: зложив канту за-для привітання париці. Матеріяли, що були заготовлені для будівель, були, почасти, продані з торгів, почасти ж, пішли на інші призначення. „Таким образом“—говорить арх. Гаврілл,—все разлилось в разные стороны; в самое краткое время всего лишился Екатеринослав; златом сіять надіявшійся, он превратился в сосуд глиняный или в ту самую Половицю, на мѣстѣ которой основался“. 38)

У 80-х роках XVIII ст. у Катеринославі було 2201 душ чоловіків, в тім числі 277 купців, 874 міщан та цехових та 1050, так званих, разночинців; 39) у 1800 ж році було тілько 2634 душ чоловіків і жінок разом; у 1804 р.—6389 душ, у 1825 р.—8412 душ,—усе числа дуже невеликі. 40) Становище катеринославських купців в перших роках було зовсім важке: то видко з прохання, яке думка була подати гр. Зубову. Особи, що стояли на чолі справи і яким бажалось довести Катеринослав до кращої долі, обнадіювали поселенців усікими вольностями та вільготами. Але коли люди приходили туди, вічого з тих обіцянок не знаходили, особливо то треба сказати за часи Павла Петро-

Карта частини Новоросійського Краю.

вича; щоб росла торгівля, було відкрито в Катеринославі 4 ярмарки, але купців на їх не було⁴¹).

Мал. 6-й. Миколаїв в XVIII ст.

Все це вийшло через те, що, приймаючись за таку справу, як будування нового міста, не спіталися про ті умови, які були там: чи сприяли вони тому, щоб росло та ширилося те місто, чи ні. Була думка одним

замахом пера утворити те, для чого потрібно було багато ріжніх інших умов, окрім грошей та бажання.

Що до історії Миколаїва, то довідусьмо, що у 1784 р. було наказано поставити кріпость, де Інгул уливається в Буг, але ж вона поставлена не була. У 1787 р. турки з Очакова, як кажуть, зруйнували дачу чужоземця Фабрі, котра була на Бузі. Фабрі звернувся до уряду, щоб йому повернути його збитки. Для того було послано офіцера, який доніс, що біля дачі Фабрової є місце дуже добре, щоб поставити верф. У 1788 р., по наказу Потьомкина, в невеличкім хуторі Вітовці були поставлені казарми та шпиталь, а на Інгулі—верф. Будування було доручено Фаліїву, а на підмогу йому були архітектори Варезет, Бестужів, Старів, Де-Волан та ін. Днем заснування Миколаїва треба вважати 27 серпня 1789 р., яким числом був помічений наказ Потьомкина Фаліїву такого змісту: „Фаброву дачу іменовать Спаское, а Вітовку—Богоявленское, новозаводимую верф на Інгулѣ—город Николаев“⁴²). Царський наказ про назву нового міста вийшов тілько у 1790 р.⁴³). У 1790 ж році вийшов царський наказ і про те, щоб поставити в Миколаїві адміралтейство та верф. „Глибина р. Інгула там, де вона вливається в Буг“—каже автор „Історії Чорноморського флота“ Аркас:—„дуже сприяла збудуванню там верфи за для будівлі суден великого рангу... Херсонська верф хоч була така ж зручна, як і Миколаївська, але неглибокі гирла перешкоджали виводити з Херсону в море великі кораблі, і тому потроху почали переводити з Херсону до Миколаїва спочатку головного отамана, правління Чорноморського флоту та кадетський корпус, потім де-які майстерні і, нарешті, у 1824 р. знищили в Херсоні адміралтейство і перевели до Миколаїва“⁴⁴). Знайшовши нове зручне місце, Потьомкин вирішає збудувати тут місто, пристань та адміралтейство. Зберігся надзвичайно цікавий проект Потьомкина про будівлі у Миколаїві. Вирішено було адміралтейство перевести з Херсону до Миколаїва, бо в ньому й вода і повітря чистіші, а в Херсоні залишити тільки одні гамазеї та будування байдаків, котрі можуть проходити без камелів; спочатку думка була зробити доки та дощану пристань на р. Бузі, але, завдяки дорожнечі, зреєлися цієї думки й вирішили залишити адміралтейство та верф на Інгулі, а на Бузі мати тілько док; усі необхідні за-для адміралтейства гамазеї, майстерні та набережну гадали збудувати з лісу, кот-

рий був заготовлений у селі Мошнах (на Київщині); число казарм побільшити; на Бузі та лимані повбивати палі, щоб судна могли тягтися й у негоду; за-для того, щоб привабити чужинців селитися в Миколаїві, виключотати на 20 років порто-франко (вільну пристань); ярославських мурівщиків (кам'янерів)—кріпаків, куплених у Мещерської, зробити казенними та заохочувати селитися в Миколаїві; будувати судна, аби довести число їх до норми, яку призвачено; зформувати за-для гребного флоту приморський grenaderський корпус, котрому мати постійні мешкання у Миколаїві; під час спокою він повинен був працювати на пристані або ж сплавляти ліс по Лиману; за-для того, аби ніколи не бракувало робітників, навчати жонатих некрутів теслярству та іншим ремеслам, необхідним в адмиралтействі, і поселити з них 3000 (а також 1000 мурівщиків) на казенних наділах та на землі, яку треба викупити у де-яких приватних осіб (у ріжних власників біля Миколаїва у Безбородька поблизу Херсона, у ген. Соймонова—на гирлі Інгульця, біля Глибокої пристані, де збудовано завод для переливання зіпсованих гармат та ядер, на Бузі, біля Руської коси, напроти Миколаїва та Богоявленська, по той бік Буга, на Інгулі, на дачі поміщика Ларія); на бужських порогах завести водяні машини, для адмиралтейства ковальні гарматного заводу; збудувати проти Богоявленська купальню в тому місці, де криниця; завести на зручному місці канатний завод „без затрій“; за-для сплаву ліса з Херсону в Миколаїв збудувати плошкаути; для байдаків та плотів, під час хвилі, поробити пристані на Глибокій та нижче Станиславова; виміряти дно Буга та Інгула до Березані; зробити біля Миколаївської верфи ковальню й токарню; з'орати яко мoga більше землі біля Миколаїва, для чого зробити ще 20 плугів, а в Богоявленську відкрити хліборобську школу з аптечним садком, під орудою проф. Ліванова, в учні приймати до школи синів простих москалів або жонатих поповичів; на копанках поселяти жонатих військових людей, нездатних служити, у Богоявленську—всіх людей духовного стану, котрі лишилися по-за штатом; звичайне ж населення, а також безпашпортні вихідці з Польщі та бурлаки, повинні лаштуватися у Воскресенську та Покровську; служачим адміралтейства давати землі під хутори навколо міста; насажувати лісу біля адміралтейських сел; видавати жалування адміралтейським робітникам, за-для молоді, що бажає служити на морській службі;

збудувати в місті школу навігації, на 360 чоловіка дворян і на стілько ж полупанків, звідки будуть виходити штурмани, шкіпери; відкрити невеличку школу будування кораблів і постачити їй найновіші англійські та французькі книжки; за-для абшитованих штаб та обер-офіцерів заснувати монастир Спасько-Миколаївської Лаври та дати туди дзвона вагою 1000 пудів, переднього з дзвону Межигорського монастиря; прибуток від крамниць, побудованих біля баржі, від льохів, трахтиру та кав'ярні вжити на церкву св. Григорія та на її причт, а посуд дати туди монастирський; збудувати будинок за-для калік-вояк і такий шпиталь, у якому могли б лікуватись і херсонські хворі люди, позаяк тутешнє місце й вода далеко здоровіші, ніж у Херсоні: в Богоявленську та Миколаїві усі водомети обробити мармуром та влаштувати торгову турецьку баню; у Миколаїві нічого не будувати з дощок, а коли й є мазанки, то їх повапнити; ріжним особам, котрі зробили послуги під час будування міста та краю, дати нагороду та пенсію (обер-інтендантові Афанасьеву, проф. Ліванову за знаідення срібляної руди, кам'яного вугілля, мармуру та фарб, архітекторові Вонрезоні). З відповідних повідомлень Фаліїва ми взнаємо, що в Богоявленську садили ріжні дерева (дуби та інш.) й виноград, котрий знайшли в Очакові; а щоб довести місто до доброго ладу, Фаліїв клопотався й про заведення поліції⁴⁵)..

Не можна не помітити, що, будуючи Миколаїв, Потьомкин працював якось інакше, ніж під час будування Херсона та Катеринославу. Тут менш бажання зробити ефект, більше практичних проектів, котрі можна виконати. Є навіть бажання влаштувати де-що „без затрій“. Потьомкин, очевисто, зневірився в Херсоні; принаймні, він, як ми бачили, переконався, що у місцевості, котру він вибрав, зле повітря. Проте і під час будування Миколаїва загинуло чимало народу, і це дуже засмутило ясновельможного. „А теперъ только скажу,—пише він в одному листі,—о числѣ умершихъ, которыхъ не могло и в чуму больше пропасть. Что прибыли доставать людей, если ихъ морятъ, как нарочно. Вамъ бы надлежало доносить мнѣ правду. А я не знаю, какъ вамъ не совѣстно скрывать отъ меня истину. Я опредѣлялъ людей въ работу, да еще не за платою, а изъ сего сдѣлали каторгу. И по несчастью, какъ вездѣ мое имя, то они могутъ думать, что я тиранъ, а вмѣсто того мучатъ другіе, а вы потакаете⁴⁶). З цього документа видно, що праця була дуже тяжкою, коли

сам Потьомкин зве її каторгою й тиранством; не обходилась справа і без крадіжки казенних грошей. „Пора отстатъ, пише Потьомкин, от мошенников подрядчиков, кой истощили суммы и все недостатками подчивали. Чрез них разворовано много”⁴⁷). Далеко не все, що думав та накреслював собі Потьомкин відносно Миколаїва, здійснилося: багато після його смерти пішло марно; його наступник Зубов зовсім не бажав продовжувати замірів свого попередника, а хтів своєю чергою лишити спомин про свою діяльність у новому місті Вознесенську. Але не дивлячись на ці несприяючі обставини, Миколаїв не зачах так, як Катеринослав, а почав переважно розвиватися над Херсоном. Про його зрост свідчать такі факти.

У 1788 році⁴⁸) (здається трохи раніше) Миколаївську верф провідав німецький лікарь Дрімпельман, котрий лишив цікаві описи. „Я дуже був здивований”, каже він,— коли візник, котрого я підрядив з Єлісавету, раптом спинився, і хоч я не бачив нічого, крім очеретяних хаток та вартових, сказав мені, що це і є Миколаїв... Запитавши вартоного, я переконався, що слова візникові були правдиві і що я дійсно у самому Миколаїві” Описавши те, як він побував у Богоявленську, Дрімпельман каже: „Досі жодна людина не могла жити на цьому місці, де за кілька місяців виникло місто, котре ще в перші роки свого існування обіцяло щасливе процвітання і де тепер селяться люди всіх країн. Навколо усе було пусткою. Тут можна було стрінути тільки гадюк. Хоч вони були й неотруйні, однак, вони були неприємні й страшні людям тим, що пролазили в помешкання, келсько збудовані з очерету та дошок. В нашу очертану хату, в котрій нам довелося ночувати першу ніч по приїзді у Миколаїв, наповзло багацько цієї гадини. Хоч ми, щоб було безпечніше, влаштували ліжка на чотирьох високих колах, але ж це ні трошки не помогло: гадюки повзли в гору і, зачуявши людей, з гидким шипінням переповзали через нас на другий бік ліжка і виповзали. Будування нового міста йшло надзвичайно швидко: у тому році, що я тут жив, було збудовано більш за 150 будинків. Ліс та інший будівничий матеріал постачався у великій мірі на кошти казни по Бузі і продавався дуже дешево, як урядовцям, так і іншим особам, котрі бажали тут поселитися. Лише кожен, хто будував, повинен був пильно додержуватися того пляну, по якому місто повинно було

поволі виникати. Кількість мешканців, котрі зібралися з різних частин держави, доходила у 1789 році, коли я від'їхав з Миколаїва, до 2^{1/2} тисяч ⁴⁸).

З інших (офіційних) даних видно, що у 1792 році у Миколаїві мешканців було менш за 2500; тому треба думати, що або Дрімельман значно побільшив число населення, або, що певніше, виставив помилкову хронологію; в дійсності, він був у Миколаїві з початку дев'яностих років XVIII століття. У 1791 році у Миколаїві було 26 дворів, 147 д. мешканців чоловіків та жінок (105 чол. і 42 жін) і 1200 дес. землі під садибами ⁴⁹). Катерин. губ. Каховський у своєму листі до відомого Попова подав такі данні про Миколаїв у 1792 році: „строений конечно и начато много; вода в колодцах хороша, а в фонтанах отмъна хороша. Деревьев насажено много. По хуторам разводятся огороды для поваренных растений и распахиваются земли под посев хлѣба... Признаюсь, В. П., что я пришел в изумленіе, увидя столь много строеній на том мѣстѣ, гдѣ два года тому назад видѣл я только два шалаша, из камыша сдѣланных“.

У 1792 році в цьому вже дійсно були одна церква, 4 громадських будинка, 100 казарм, 13 гамазей, 158 кам'яних та дощаних будинків, 209 мазанок, 61 землянка, 149 крамничок, 23 льоха і 1566 д. чоловіків та жінок. ⁵⁰) Крім того, тут тимчасово мешкало 1734 робітників. Величезна ріжниця зі станом міста у 1791 році, котра яскраво свідчить про те, що гадки Потьомкіна де в чому практично здійснилися. Измайлів, котрий мандрував по цих місцях на прикінці XVIII століття, описує Миколаїв так: „Миколаїв стоїть у долині, навколо якої горбочки там, де Інгул вливається в Буг за де-кілька верст від Чорного моря. Адміралтейство, фортеція, судна, які стоять на якорях, найбільш прикрашують місто. Соборна церква во ім'я святого Григорія є будівля гарної архітектури“ ⁵¹).

„Миколаїв,—каже один чужоземний мандрівець, котрий відвідав його у 1808 році,—стоїть на лівому березі Буга... В цьому місті стоять склади та гамазеї чорноморського флоту. Коли ми проїздили, то ще в гавані не було жодного корабля лінейного відбудовано; як тільки вони обробляються, негайно ж їх відряжають до Севастополю. Мешканців у місті біля дев'яти тисяч (число це, напевне, дуже збільшене); майже всі або служачі флоту або свреї; ці останні мають надзвичайно гідкий вигляд. Положення Миколаїва не дуже гарне—

вулиці широкі, а будинки низькі й збудовані, по більшості, з дощок або з глини”⁵²). У „Землеописанії“ Забловського (на dr. у 1810 р.) про Миколаїв говориться, між іншим, так: „в ньому по зручній глибині затоки і безпечній за- для суден пристані стоїть чорноморська гребна флотілія, а також пробуває головнокомандуючий над чорноморським та азовським флотами, та засновано штурманську школу, та школу корабельної архітектури. Має митову заставу і 3 церкви (руську, католицьку та грецьку). У 1817 році у Миколаїві було 6 церков і сьома синагога, 4 громадських будинка, 99 казенних, 1368 приватних будинків (1.010 кам'яних і 358 дощаних), 3,285 д. чоловіків та жінок⁵⁴). Збільшилась кількість мешканців, як ми бачимо з цих чисел, за 25 років дуже мало; очевидно, після форсованого зросту, який був викликаний штучними засобами, надійшов спокій. Але ж Миколаїв мав все ж таки свою будучину, як зручне місце для будування суден і торговельна пристань. По кількості зроблених на його верфі кораблів він був менший за Херсон, але відносно відпускної торгівлі хлібом на самому прикінці XVIII століття стояв трошки вище Херсону⁵⁵).

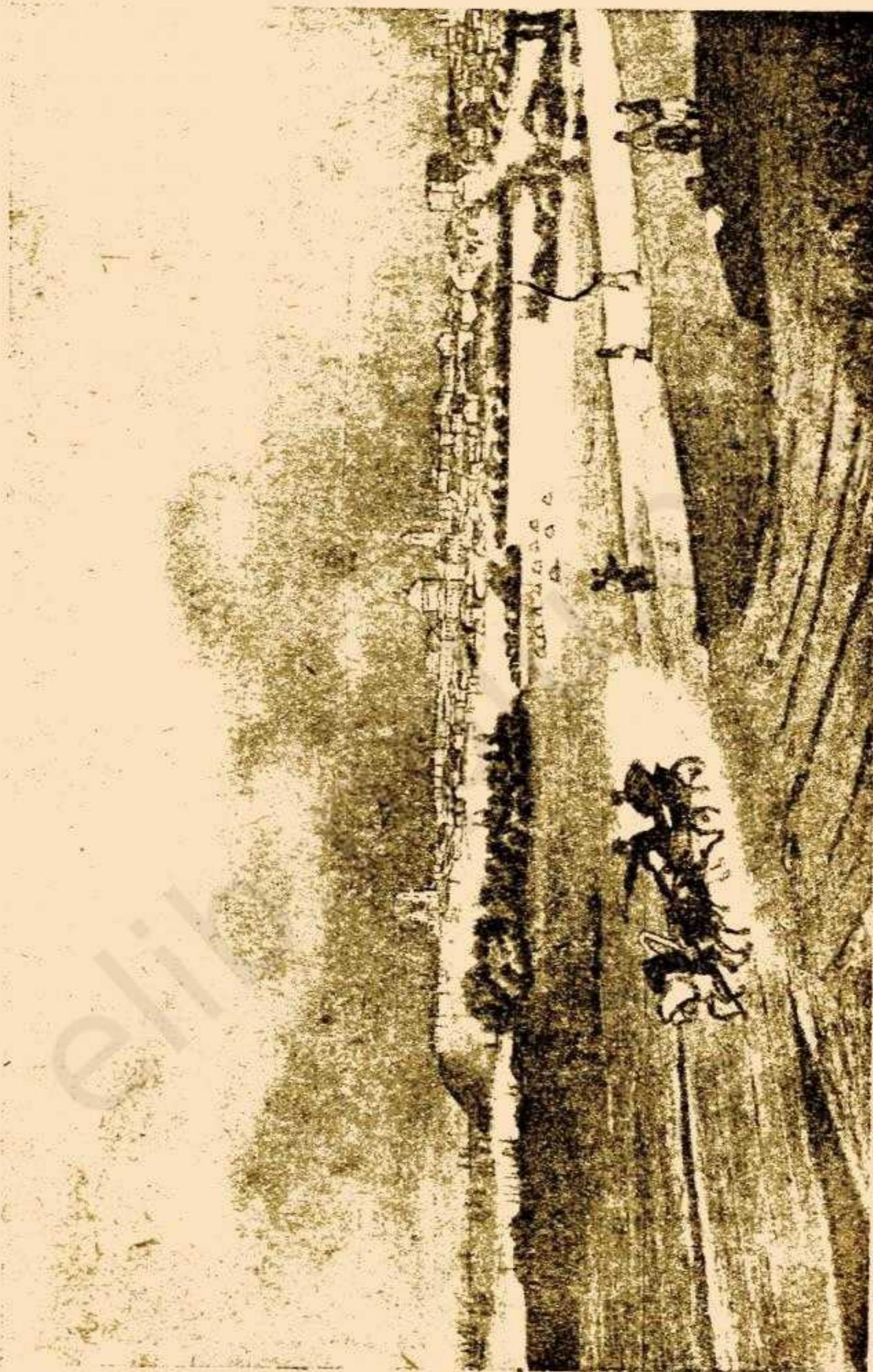
Вже після князя було закладене місто, яке стало найважнішим серед усіх,—і нових, і старих міст Новоросійського краю: то Одеса, заснована на місці турецької кріпости Хаджибей; указ про заснування Одеси (як раніше звали—Хаджибей)—кріпости і міста—вийшов у 1794 р.⁵⁶); роботи були доручені де-Рібасові. Під місто було відведено 30.000 десятин землі; на збудування пристані, казарм та інше—було визначено 2.000.000 кб. Велике значення за- для початкової історії Одеси було поселення греків. Крім того, тут стали селитись російські та чужоземні купці; в Пересипі—передмісті Одеси—чорноморські (бувші запорожські) козаки. У 1791 р. в Одесі було 2349 душ населення. Найбільш було міщен (новоросійських, чужомістних, та бувших казенних та панських мужиків); купців різних гільдій—84 душі, євреїв—150 д., греків—129, козаків—98. Не дивлючись на важкі обставини, що склались для Одеси за часів царя Павла I, населення росло. За Олександра ж I мешканці Одеси одержали багато важливих льгот (льгота 25 років, звільнення від постойв, затверження землі та інші). У 1802 р. в Одесі вже було 9000 душ; в тім числі постійних купців—2285 д., міщен—5743 д.; 39 фабрік, заводів та млинів, 171 крам-

ніця, 43 льоха, 1092 будинків і 257 землянок; мійских прибутків було 40.675 карб. 38 к.; товарів привезено—на 719.982 к., вивезено на 1.534.114 карб. Все це було зовсім

непримітним, порівнюючи з тим поширенням та ростом Одеси, що почались при де-Рішельє, який став начальником міста з 1803 року. Рішельє сам був головою і душою діла. Вільним часом він обходжував сам місто і

пристань, доглядав за роботами, сам давав усікі накази і примушував, таким чином, і других пеклуватись про діло. Він знат у Одесі всіх купців, якої-б народності

Мал. 8-й. Таганрог в початку XIX ст.

вони не були, бачився з ними, приходив до їхніх гамазей, розмовляв з ними, довідувавсь про торгівлю, потреби та інше ⁵⁷). Смолянинів, історик Одеси, так оповідає про Рішельє: „На протязі 12 років управляв

він Одесою. Він не тільки повернув їй усі льготи, що були даровані Катериною, але ж добився ще й нових, важніших. Він збудував пристань, карантин, таможню, шпиталь; докінчив начатії перкви, поставив школу, допомагав ставити приватні дома, яких було, коли він од'їздив, 2000; збільшив населення до 25.000 д.; поширив торгівлю; засадив Одесу садками, перший розвів окацію⁶⁸). При цьому Одеса стала осередком торгівлі Новоросійського краю та приморських міст Європи. У 1814 р. торгівля поширилась до 20.000.000 карб. Найбільш вивозилася пшениця; найшли собі вихід і природні багацтва краю. Поширення торгівлі підняло культурність Одеси: вона стала невеликим, але живим, торговим, добре упорядкованим європейським містом. Проте дуже цікаве свідоцтво самого Рішельє: „Коли я прибув,—говорить він—до Одеси у 1803 році, то тілько через 6 тижнів я зміг дістати собі самих простих стільців; але ж у 1813 р. було вивезено до Константино полю на 60.000 карб. доброї мебелі, яка була також гарно зроблена, як і петербурзька, чи московська⁶⁹). Чим була Одеса в 10 роках XIX ст., можна дізнатися з книжки Нейсонеля, котрий дас відомості про населення її, суспільні й приватні будівлі, управління, поліцію, а особливо про торгівлю—вони ствержують гадку про високу культуру цього міста⁷⁰).

Окрім Херсона, Миколаїва та Одеси, можна вказати ще на деякі більш-менш значні міста Новор. краю: Маріуполь, Ростов, Таганрог, Дубосари. У Маріуполі, заснованому в 1780 р., на початку 80-их років було вже 1506 д., 144 купця⁷¹); в Ростові (кріпость Димитрія Ростовського) в ті-ж часи — 704 д., в Нахічевані — 1040 д. російських купців, міщан та інш. і 4121 арм'ян; де-кілько фабрик, заводів, багато кам'яних лавок⁷²). Таганрог (колишня Троїцька кріпость) був заснований ще Петром I, але довго пустів: поновлений був у 1769 р.; на початку 80-их років там була пристань, таможня, біржа, кріпость, 222 ч. купців, міщан, розочинців та моряків⁷³). Пристань у Таганрозі була не дуже добра—на сотню торгових кораблів тут загибало 5—4, то-б то у 9 раз більш ніж у Середземному морі.⁷⁴) Велась чужоземна торгівля. Коли заснувалась Одеса, Таганрог згубив своє значіння⁷⁵). Дубосари відомі своєю сухопутньою торгівлею; відціля вивозилось багато сиріх товарів: при кінці 18 стол. на 12.210 карб.⁷⁶), а у 1805 р. вже на 179.562 карб., а привозилось на 1.163.979 карб.⁷⁷).

Оглядаючись на історію заснування та розвитку міст Новоросії, ми повинні зазначити, що ціуже велике значіння в тому мали ті льготи, які давались урядом населенню. Тому ясний приклад—Одеса. Розміри тих льгот були не скрізь однакові. Звичайний зміст їх маємо в так званому „відкритому листові“ губернатора Хорвата 1795 р., яким він звертався до російських та чужоземних поселенців Катер. губ.; тим листом уставлялись льготи на 10 років од податків, вільні церковні служби, а також і грошові допомоги⁶⁸); такі ж льготи були установлені і по містах Очаківського краю у 1803 р.⁶⁹).

Роздивляючись склад населення міст Новоросії, помічаємо в ньому чималу частину чужоземців; ті-то чужоземні купці й згуртували з себе осередок торгово-промислового населення, яке заводило торгівлю. Так було в Одесі; там ми знаходимо греків, єреїв, болгар, молдаванів, поляків⁷⁰). Незабаром головне значіння зайніли там греки; існувавши російський магістрат для російських купців був замінений чужоземним магістратом, і в виборах де який час брали участь тілько одні чужоземці⁷¹); більша частина одеських купців першої та другої гільдій у 1800 р. були чужоземці; багато було їх і серед 3-ої гільдії⁷²). З 1796 по 1800 р. було прийнято до магістрату 135 російських купців та 181—чужоземців⁷³). Маріуполь був і заснований греками, і вся його торгівля велась ними. Важне значіння мали греки і в Єлісаветі. В їх-же руках була й торгівля Таганрогу, а вона після Одеси була на першім місці. В Ростові й Нахічевані торгівля держалась армянами.

Окрім цих двох найголовніших причин розвитку та поширення міст Новоросії, були ще й інші, не менш важні: то—близкість хліборобських хуторів, ті чи інші географічні умови, забезпеченість того чи другого місця і т. і.; коли все це не бралось до уваги, тоді й усі великі витрати, як-то було з Вознесенськом, ні до чого не приводили.

Дуже багато було зроблено російським урядом в ділі заселення Новоросійського краю.

Сперше всього великі сили були покладені, щоб забезпечити край, який уявляв із себе ще так недавно місце, де безперечно панували татарські кочів'я, який постійно терпів од нападів степняків. Ми бачили, що для того будувались кріпості і, навіть, цілі кріпосні лінії; ті кріпості заселялись військовими людьми; будувались воєнні кораблі; улаштовувалися пристані та адмі-

ралтейства; закладалися з торговими та промисловими ділями міста; досилались туди робітники; на чолі діла урядом ставились свої надежні люди, він запрошуав чужоземців, витрачував великі гроші на їх оселі і, взагалі, правительство приймало усі можливі заходи, щоб насадити та розвити в новому краю культуру. І ясно чому: верховна влада Росії—Катерина II, Олександр I—дивились на заселення Новоросійського краю, як на діло надзвичайної важливості для держави, і тому не жаділи на його засобів. Особи, що відали тим ділом, стояли близько до верховної влади, були у великий силі і користувались повним його довір'ям. Такими були: кн. Потьомкин, почасти Зубов, Рішельє. Діяльність Потьомкина оцінювалась ще при ньому. Одні хвалили його, другі не згожувались з його діяльністю. Хто від його залежав (а таких було багато), той гнув перед ним шию, та підлабузниувався до нього. Ось лист його співробітника Фалієва, написаний з приводу подарування князеві Святогорського монастиря (Хар. губ.)—дуже добрий приклад такого відношення.

„Думаю весь тот край благополучным себя почтет, что Святогорская дача пожалована вам, тем паче, что все тамошние обыватели, между которыми и я, по милости вашей, в оном помъщик, под тѣнью вашего покрова и защиты, благоденствовать буду. Сей край подлинно, который в забвении и незнаніи по сю пору был—теперь воскреснет и лестным учинится для всякаго“⁷⁴).

Князь, як ми бачили в ділі лікаря Самойловича, не любив, щоб судили його діяльність.

Але правдиво цінили його чужоземці, які не задовольнялись тим, щоб дивитись на діло з того боку, з якого їм показували—з крацього,—а звертали увагу і на помилки, на недостачі, на слабі сторони. Так робив цісарь Йосиф, де-Лінь, Сегюр. Йосиф оповідав Сегюру, що все те, що бачив він зробленим у Нов. краю, змогло бути зробленим тілько в підневільній державі, де життя людей та їх праця не мають ніякої ціни, де по болотах пробивають дороги, будують міста, кріпости, палаці, де по пустих степах розводяться ліси, без усякої піни, або за невелику, ціну голодним людям.

В наші часи теж знаходимо ріжне відношення до діяльності Потьомкина,—одні ставлять її дуже високо, другі ж дивились на неї холодніше. До других належить проф. Брикнер. Брикнер про Потьомкина говорить так: „Не так все вийшло, як надіявся князь, ба-

жаючи південну Росію зробити багатим краєм, укритим садками, багатими містами, селами з великим промисловим населенням—він не досяг тієї цілі. Діяльність князя була широка й невисипуча, але разом бачимо спішність, похвальбу, славолюбство, бажання досягнути надзвичайного чого-сь. Заселення краю, будування міст, розведення лісів, винограду, шовку; установлення школ, фабрик, друкарень, корабельних заводів—все це робилось на широку руку, в великих розмірах, до того ще—Потьомкин не жалів ні людей, ні грошей, ні сили. На великий жаль, багато було кинуто начатого; друге з самого початку й залишалось на письмі; здійснювалась тілько невеличка частина сміливих надій”⁷⁶).

Цими словами зовсім правдиво показані слабі сторінки діяльності князя. Ми сюда додали б ще одно, що однаково малоє і за Зубовим і, особливо, за Рішельє: то дуже прихильне відношення до заможніх людей, до панів, яких була зовсім невелика частина проти більшості малого люду, народу, інтереси якого цілком приносiliсь у жертву.

Так зароджувалось кріпосне право; між тим як чужоземні поселенці одержували і зберегли за собою чимало всяких привileїв та вільностей. Ми зовсім не хочемо сказати, що не треба було давати тих привileїв; навпаки,—наша думка в тім, що вони то, оті привileї й були основою добробуту та багацтва чужоземних поселенців. Ми тілько думасмо, що усі ті вільності повинно було дати перше всього місцевому населенню; їх повинно було поділити більш рівномірно й правдиво між ріжними народами, по мірі їх заслуг.

Відомий де Рішельє, діяч часів Олександра, теж дуже гаряче стояв за панів і промисловців і зовсім не вважав інтересів меншого люду—бувших запорожців.

Помилки князя Потьомкина через те й були численні, що діяльність його була надзвичайно велика й широка. Зубов, порівнюючи з ним, зовсім невдатний. За-для міста Вознесенська він випросив у цариці чималі гроши: 3.000.000 карб., і тілько за-для того, щоб збудуванням своїм перевищити князя. Діяльність Рішельє за себе сама говорить: йому тілько Одеса мусить бути вдячною за своє процвітання та поширення. Добром словам треба згадати й других діячів: Каховського, Сінельникова, Фалієва, Контеніуса, Колпака та др. Одні зробили більш, другі менш; не будемо дуже суворі

до тих, хто думав зробити багато, а зробив мало. Чимало було зроблено доброго, вдатного, корисного. Чимало було й невдатного, злого. Одні хотіли служити громадським інтересам, другі просто виповнювали свої обов'язки, треті шукали слави, а інші не вільні були й од своєї користі. Але ж на кінець кінців діло було зроблено велике: збросю та мирним заселенням придбано Новоросійський край і в ньому насаджена чимала культура.

ЧЕТВЕРТИЙ РОЗДІЛ.

НАРОДНЕ ЗАСЕЛЕННЯ КРАЇНИ – УКРАЇНСЬКА І ВЕЛИКОРОСІЙСЬКА КОЛЬОНІЗАЦІЯ

Заснування сел; українські й великоросійські казенні слободи; поміщицькі села й деревні.

РОСІЙСЬКА держава засновувала в Новоросійському краю нові міста, заселяв же їх народ. Усі села, слободи, хутори, містечки—усі вони були засновані вільними народними поселенцями, головним чином, українськими, почасти ж великоросійськими.

Як і в наші часі українці уявляють із себе найбільшу частину населення краю, так, треба думати, було і в старі часи. І думка ця має підставу в усіх історичних відомостях.

Усіх поселенців українських треба поділяти на три частини: то були, перше всього, запорожські поселенці, вихідці з правобережної України, задніпрянської; потім переселенці з лівобережної України і, почасти, з Слобідської. Що до великоросійських, то вони приходили, утікали сюди та переводились з ріжних місць. Великоросійські села були і окремі, і змішані з українськими; часто бувало, що в однім селі жили і ті, і другі. Так було і по казенних, і по поміщицьких селах.

Річ в тому, що всі землі, які були призначені для заселення, поділялись на казенні, то-б то державні, і приватні—поміщицькі. Тому й населення краю може бути теж поділеним на 2 великі частини: 1) вільних поселян, які пробували по державних слободах та селах, чи, взагалі, по казенних землях; належали вони до українського народу і, почасти, до великоросійського; одні з них по своїй власній охоті, чи по заклику уряду прибували сюди; другі переводились урядом; треті просто утікали сюди від своїх панів, і 2) панських поміщицьких кріпаків українців, почасти великоросіян: вони сідали по землях приватних осіб, ставаючи під якусь од них залежність.

В останні часи свого історичного існування Запорожжя, як ми бачили, переходило по ману до постійного побуту землеробів. У його межах з'явилось чимало сел., хуторів. Така мирна діяльність запорожських козаків та їх підданих по заселенню країни велась і після зруйнування Січі і була дуже примітним з'явищем в історії вільного народного заселення, не глядючи на те, що російський уряд зовсім не давав їй такої допомоги, якою користувались чужоземці й великоросіяне. Велике значіння в тому мала та привчина, що на запорожців, під час скасування їх політичної самостійності, уряд російський і місцеві діячі дивились дуже косо та підохріло. Після зруйнування Січі вся її військова та старшинська казна була забрана урядом і з неї було засновано, так званий, городський капітал (б. 120,000 к.) за для допомоги поселенцям Новоросійської губернії¹): Так і по смерти своїй Запорожжя залишило по собі спадщину, що йшла на ті-ж цілі, яких домогалось і само товариство.

А ще важнішою спадщиною, що залишилася після запорожців—то був їх багатий та широкий степ, який разом з козачими грішми діставсь, як далі побачимо, другим.

Треба думати, що запорожці змогли-б самі заселити велику частину свого степу, коли-б не було їх віддано панам та чужоземцям. Але згодом підохріле відношення до козаків забувалось: люди, які добре знали умови місцевого життя (напр., Чертков), після 1775 р. стали допомагати запорожцям. І добре робили: вільне народне заселення не стойло урядові тих грошей і було найбільше дійсним. Між тим, як чужоземцям, напр., приходилося які великі гроші видавати? Коли ми звернемось до значніших сел та місць сьогоднішньої Катеринославщини, побачимо, що багато з них були колись „сторожитними“ козацькими займищами, зімовниками, хуторами. Тут, по землянках та мазанках довгі часи проживали жонаті козаки з своїми сімействами, наймитами, хлопцями, малюками.

„Здатний на все запорожець Горленко,“—говорить список Феодосій:— „поставлений Чертковим у комісарі, згідно з бажанням його, за допомогою других запорожців, скоро засновував по казацьких зімовниках слободи та заселяв їх людьми сімейними, постійними“. Незабутній на Запорожжі, якого до цього часу знають у народі під прізвищем дикого попа,—священик от. Кирил Тарлівський—найближчий чоловік до Черткова, за допомогою

манахів Самарського монастиря, оживив і заселив степи орельські та тернівські. За короткий час він заснував 24 слободи, збудував по їх 12 церков, з шпиталями та школами ²). Взагалі, українські слободи засновувались найчастіше, завдяки діяльності та енергії окремих людей, так званих, осадчих. Так виникла, напр., слобода В'язівок. У 1775 р. Азовський губернатор Чертков забажав того. Межева комісія відвела «землю, а „вахмістр“ Мураїв сам визвався бути осадчим слободи В'язівки. Він одержав благословення дикого поча Тарлівського та гроші і доручив Михайлів Білостоцькому по наміченых місцях копати землянки, будувати хати—мазанки, а сам поїхав по всій окрузі збирати народ, запрошувати людей на постійне життя в нову слободу. Народу прийшло чимало, бо місце було гарне, земля добра. Осадчий Мураїв був призначений доглядачем сл. В'язівки, а мешканець її Радченко отаманом громади.

Найвидатнішим в цим ділі був запорожський полковник Панас Хведорович Колпак ⁴). Його хлопець і малець Сергій Лот в зімовнику його осадив 50 дворів козаків і цю слободу назвав Колпаківкою ⁵). Цікавий зразок перетворення запорожського селища в слободу уявляє Гродівка (у Бахмутському повіті, Катеринославської губ.). В широких, просторих степах між Торцем і Солоненькою, каже преосв. Феодосій, часто проживали запорожці й гріли свої животи. По скасуванню у 1775 році послідньої запорожської січи, запорожці, які проживали у балці Холодній, згідно з бажанням Азовського губернатора Черткова з усіх боків почали стягувати до себе на життя осілих і сімейних українських поселенців. У 1788 році в казенній слободі Гродівці постійних мешканців українців було більше 800 чоловіків і жінок ⁶). А. Пишцевич, який до запорожців відноситься дуже вороже, говорить, що з запорожських хуторів виникли Глинськ, Крилів, Табурище, Крюків і тільки жалкує, що прізвищами „етих разбойников“ було названо чимало слобід та сел ⁷).

До заснування бувшими запорожцями слобід приходило чимало людей з Гетьманщини; то були, найчастіш, їх родичі та свояки; за для нежонатих—шукали жінок на Україні ⁸). Иноді переселенці з Гетьманщини засновували слободи в межах Запорожжя; так була заснована сл. Пологи переселенцями з Переяславського повіту Полтавської губ ⁹). Про успіх такого заселення свідчать такі відомості: у 1810 р. поселянин с. Петрівки (Олександрійського повіту) Павло Тріска визвав з

України 119 душ переселенців; було йому відведено в Херсонському повіті 23.000 десятин землі; у 1814 р. у тім селі числилось уже 1448 душ „и множество земле-дѣльческих обзаведеній“¹⁰). Про розмір виселення з лівобережної України, особливо Чернігівщини, знаємо, що в одному Херсонському повіті переселенцями з Чернігівщини було засновано біля 32 сел¹¹). Одні з селян (колишні козаки) мали право вільного переходу, тому й на законних підставах переселялись до Ново-російського краю; другі (колишні посполиті) згубили те право у 1783 році і тому таким треба було тікати від своїх панів; теж можна сказати і про Слобідську Україну; тут вони мали надію стати вільними, і само правительство, як побачимо далі, такими біглими користувалось. Правитель Катеринославського намісництва Сінельників навіть хотів купити у харківських та вороніжських панів їх підданих українців (черкас) та заселити ними Новоросію; купити їх можна було, як він оповідає, зовсім не дорого (карб. по 40—50) і заселення ними нових міст теж коштувало-б дуже дешево, тому що ті черкаси з охотою стали казенними¹²). Так Сінельників намічав за для їх визволення від кріпацтва.

Дуже велике число переселенців-українців дала також і задніпрянська Україна, що була тоді ще під Польщею; одні з них селились на запорожських салах, другі—на українських, треті—на панських.

У матеріалах по історії Запорожжя А. А. Андріївського знаходимо чимало відомостей, що прояснюють нам те діло. Сьогочасний Єлисаветградський повіт Херсонськ. губ. з-за давна став заселятись переселенцями з Польщі, Гетьманщини та Запорожжя. На самій межі з Польщею, де сходяться р. р. Тарговиця та Синюха, було засноване місто Архангельське (тепер Новоархангельськ), населення якого зростало найбільш від українських переселенців із Польщі. Київському полковнику Танському було велено поновити та заселити села, що лежали по російській стороні Синюхи, зруйновані татарами за часи турецької війни. До Цибуліва був призначений отаманом та осадчим козак Миргородського полку Леонтій Сагайдачний, а у Архангельська—тамтошній пасішник Степан Таран.

Сагайдачний дуже добре повів своє діло і посадив у себе більш ніж 300 двөрів (переселенців із Польщі). Таран-же жив у лісі і зовсім не дбав про доручене йому діло і тому був замінений козаком того-ж полку Давидом Миргородським. Нєве місто, як окраїна, про-

бувало, особливо по перших часах, в чималій небезпеці: найближче село Цибулів було за 70 верст, поляки напали на місто, взяли у полон кілько чоловіків; осадчий Звенигородський був схоплений на польській землі і вбитий. Такий же напад був зроблений і на с. Давидівку. Тоді правительство дало наказ поставити застави та кріпості, що й було доручено Миргородському полковнику Капністові. У 1744 р. в тим краю було засновано 13 слобід, а в них посажено 357 козацьких та 563 посполитських дворів, і тут більш усього приваблювали вільготи переселенцям¹³⁾. Під захистом кріпостей та сторож заселення пішло дуже добре: у 1752 р. там жило більш ніж 4000 українських дворів (старинних поселенців з України, слобідських полків, Запорожжя та Польщі¹⁴⁾.

Так почалось переселення з-за Дніпрянщини. За царицю Катерину II воно продовжувалось. Люди, що стояли на чолі діла (Каховський, Сінельників) були дуже прихильні до цих задніпрянських переселенців, і навіть посылали до них своїх комісарів на вербунки —вербувати охочих поселитись у Новоросії.

„Из Польши”,—писав Каховський:— „собирается поселян в нам много; я послал отсюда внушить им, чтоб выбирались не торопясь и забирали бы с собою не только имущество, но и дома. Если Всеышний поможет, то уповаю, что в донесениях моих о выходцах будут цифры не десятичные, но тысячные”. В другім листі Каховський говорить так: „посылаемые мною в Польшу для вызова поселян доносят, что генеральные комиссары и губернаторы в имѣніях владѣльцев, а присовокупясь к ним и арендаторы, строго принялись пресѣчь выход желающих прійти к нам. Они перехватывают идущих, ограбляют их и возвращают на старые жилища”. хазяїв же садять по тюрмах і поводяться з ними дуже суворо. Це мені завдає тугу, бо перешкоджує заселеню цієї чудової і користної країни. Щоб уникнути цих перешкод Каховський радив утворити рухомий кордон¹⁵⁾.

У Новоросійському краю дуже бракувало жіночого населення; тому сюди вербували й дівчат: одному євею вербовщиків давали по 5 карб. за дівчину. Війсковій старшині давали чини¹⁶⁾. Щоб легше було переводити людей з-за Дніпров'я—засновувались слободи біля самої межі, щоб легче було переводити сюди переселенців з-за Дніпрянщини¹⁷⁾. Правитель Катеринославського намісництва Сінельників сам признається, що він

привабив українське населення польських губерній до переселення у Новоросію¹⁹).

Що-ж до великоросійських поселенців,—то були казенні та панські кріпаки, однодвірці, військові, моряки, дяки, роскольники. З Ярославської, Костромської, Володимирської губ. викликались селяне, які знали якесь майстерство. Так було у 1795 році, коли Зубов робив усі заходи для заселення утвореної їм Вознесенської губ.¹⁹). У початку 19 століття казенних слобід уже було чимало і людей в них жило багато. У 1814 р. у Мелітопольському повіті було 13 казенних сел з 21.147 душами населення, то б то, на круг по 1626 душ на кожне село²⁰). Велика частина тих слобід були заселені однодвірцями, що були служилими людьми на Великоросії. Таке, наприклад, походження слоб. Богданівки, Тернівки в Катеринославській губ.²¹). Морякам та військовим Каховський збирався дати землю по берегах Бугу, до Миколаїва²²). Дяків заштатніх Потьомкин хотів селити у Новоросійському краю через те, що вони, по його думці, були б і землеробами і, в той же час, і військовими стражниками²³). По наказові 1781 р. велено було переселити до 20000 панських кріпаків та набрати з по-між них до 24000, які-б мали охоту перейти по своїй волі²⁴). Треба думати, що найперше місце між великоросійськими переселенцями займали роскольники. Вони почали сідати ще за цариці Анни у Херсонській губ., біля сучасного Аданьїва та Новомиргорода; тут ними були засновані: Цибулів та Бешка (тепер Олександрія).

Найбільш прийшло їх у середині 18 в., коли само правительство визивало їх із Польщі та Молдавії, їм було дано землі в кріпости св. Єлизавети (тепер Елисаветград) та в окрузі, де й було ними засновано кілько сел (Клинці та др.); села їх були великолюдні, та багаті. Потьомкин теж dbav про їх переселення. У 1785 та 1786 р. прийшла велика купа їх та сіла у Дніпровськім повіті, Тавриц. губ., на р. Білозерці. Старообрядцям із Знаменського, які думали їхати до Білозерки, малось давати по 50 карб. на двір з 4 х душ та на 5 років льготи від податків²⁵). В наказі цариці теж говорилось про всякі льготи за-для них²⁶). В указі імператриці про роскольників було сказано: „для поселення старообрядцев назначить мѣста, лежащія между Днѣпром и Перекопом, с тѣм, что они будут получать попов своих от архіерея Таврической области опредѣленного, дозволяя всѣм им отправлять служеніе по

старопечатним книгам. А дабы разъянных въ границы имперіи нашей старообрядцев вызвать в Россію, можете публиковать сіи свободы, им дозволенныя; лицам, вызывавшим раскольников, выдавалось извѣстное вознагражденіе²⁷⁾.

Все це дало свої наслідки: у 1795 р. з Туреччини ²⁷⁾ вийшло ѹ село в Очаківськім краю 6524 душі старообрядців. Окрім старообрядців, ми знаходимо ще й духоборів. Ці були поселені по р. Молошній на підставі маніфесту Олександра I з 1802 р. ²⁸⁾. Ім було відведено у повну власність багато землі, а окрім того, за дуже малу платню, були віддані в аренду землі ногайських татар, та дано на 5 р. льготу від податів. Нічому дивуватись, що їх села були дуже багаті; у їх земля оброблювалася усією громадою, а урожай поділявся нарівно між усіма. У 1814 р. духоборів у Мелітопольськім повіті було 1155 душ чоловіків у 8 слободах ²⁹⁾, цеб то у середньому по 144 чол. на кожну; виходить, що вони не були великолюдні. Духбори на р. Молошній знайшли собі тихий приют після тих пригод, які випали на їх долю раніше; одні з них пробували у засланні в кріпості Динамюнді, а другі в Катеринбурзі і були повернуті звідтіля тільки у 1801 році по указу Олександра I-го ³⁰⁾.

Новоросійському губернаторові Миклашевському було велено переселити слободсько-українських та Новоросійських духоборів в одно місце на р. Молошну, дати їм по 15 дес. землі на душу, на 5 років ुвільнити від податів, та по 100 карб. на сім'ю позички, з поворотом її через 30 років.

У двадцятих роках 19 ст. у Новоросію переселились молокане з Тамб. та Астрахан. губ. і заснували тут кілько слобід, які були дуже багаті. У 30-их роках усіх роскольників було біля 36.000 душ ³¹⁾.

Особисту й дуже численну частину серед поселенців являли з себе біглі (втікачі), українці і великоросіяне. Вони приставали не тілько до панів: і показенних селах вони находили собі оселю. Правительство на те дивилось крізь пальці, навіть визнавало їх. Те бачимо з потайного листа Зубова до Катеринославського намісника Хорвата; в тому листі, між іншим, говориться про те, щоб до біглих було милосердіє, щоб, коли будуть бродяги, то приписувати їх до міст та сел, щоб вони там змогли себе годувати.

Але треба було де робити тишком-нишком, без жадної поголоски. Наслідком цього було те, що в число

городян попадали непевні люди, які показували за собою великі капітали, а в дійсності не могли навіть збудувати собі будинка і обзавестися господарством. Так було в Катеринославі. Магістрат Катеринославу, виконуючи розпорядження начальства про запись їх до купецтва, мусив видавати їм пашпорти, з котрими вони вже могли вільно мандрувати з одного місця на друге, займаючись в nodi злочинством і утворюючи шкоду тубільцям тому, що податки за них збиралися з тих городян, що залишилися на місці ³²). Серед одеських мешканців також знайшлось чимало бігликів, котрих розшукували поміщики ³³).

Але діло не кінчалось тілько бродягами: начальство не нехтувало й тими, кого лічило злочинцями: у 1792 р. велено було переселити в Очаківський край селян сл. Турбаїва (Полт. губ.), які вбили свого попа Базилевського ³⁴). До Таганрогу посылались арештанті (в'язні) з Московської, Казанськ., Вороніжськ. та Нижегородської губ. ³⁵).

Закінчуєчи огляд заселення, яке провадили, під додзглядом правительства, вільні російські поселенці, ми повинні сказати, що далеко не всякий раз по потребі ті люди одержували належну допомогу місцевого начальства. Усі льготи та привileї з цього боку, як далі побачимо, були для чужоземних поселенців. Треба думати, що для своїх людей, особливо місцевих, як знайомих з умовами життя в краю, усякі допомоги від казни вважались не потрібними. Але ж така думка була правдивою тілько на половину; росіяне теж дуже бідували по перших часах, не могли довго стати на ноги і тому мали велику потребу в льготах. Про те нам оповідає, як свідок, проф. харківського університету Дюгурев. По його словам, села, що були засновані по сусіству з ногайцями, біля р. Молошної, переселенцями з України, пробували в дуже тяжкому стані; найголовніш вони бідували тому, що прибували на нові місця без грошей; треба було обзавестися хазяйством і в той-же час платити податки, а землі було зовсім у них не багато ³⁶). Його книжка присвячена, власно кажучи, життю татар; при кінці книжки він присвячує кілька сторінок сусідам ногайців-молоканам, духоборам, панським кріпакам, українцям.

З цього явища Дюгурев виводить висновок чималого значіння; він висловлює побажання, щоб російські слободи користувалися такими ж допомогами, як і чужоземні. „Руські поселенці,—говорить він,—хоч і не при-

ходять, як чужоземці, шукати нової родини та підлягати чужим законам; але ж переселені з півночі на південь, з губернії в губернію, вони, без сумніву, мали потребу в льготах та допомозі. Я знаю, що вони користувались 2—3 роки деякими льготами. Але чому ж не наділити їх хазяйською справою, скотиною, грішми? Вони все також справно виплатили, як і італійці, німці, свреї. Увільнення їх на 5 років від податків, було-б за-для них великим полегшенням. В той час вони змогли-б підправити свої діла, а потім і виплачувати правительству не важкі податки, та ту позичку, яка їм була дана“³⁷).

Нічого додавати до цих гарних слів чужого чоловіка (француза). З свого боку тілько додамо, що иноді так робило правительство й з росіянами. Але тілько иноді (з роскольниками), а не завжди.

Звернемося тепер до панського заселення, для якого бралися кріпаки, підданці, біглі та інші.

За старі часи сдиними власниками Новоросійських степів були запорожці. Але, ще коли Запорожжя існувало, велика частина земель його була віддана серbam, волохам та другим вихідцям на заселення. Запорожці жалілись, прохали, суперечились, казали про свої права: — їх старовічна батьківщина тікала з рук. Після зруйнування Січі (у 1775 р.) їх землі стали роздавати ріжним людям, які брали на себе обов'язок заселення їх кріпаками та вільними.

Ті землі могли одержувати урядовці (чиновники), військова старшина та чужоземці. Виключались тілько однодвірці, селяне та панські люди. Отже так і насаджувались великі маєтності в тім краю, який до того часу не мав нічого панського та кріпосного. Найменшим участком — було 1500 десятин землі. Не треба було бути й на службі в Новоросійському краю. Умови були дуже легкі: на 10 років давалась льгота від усіх повинностей; в той час власники повинні були заселити свої землі, так щоб на кожні 1500 десятин приходилося по 13 дворів. Розміри участків бували від 1500 до 12000 десятин; але були й такі (генерал В'яземський, Прозоровський), які одержували по кілько десятків тисяч десятин. (Див об цім цікаву інструкцію та передмову до неї в „Кiev Star“ 1882 р., серпень, стор. 322—330); А. С. Пишевич, син відомого сербського вихідця, дуже співчуває роздачі запорожських земель багатим власникам „потому, что этим содѣялась пространная область полезною государству“. Але він

сам оповідає про таке, що суперечить його поглядам: „Сѣчь, переименованная селом Цокровским“, говорить він:— подарена бывшему тогда генерал-прокурору Вяземскому при 200.000 десятинах земли. Впослѣдствіи сіи 200.000 десятин заселены 3000 душ и наслѣдниками Вяземского проданы сврею Штиглицу, нажившему необ'ятную сумму денег от содержанія им по откупу соляных озер в Тавридѣ. Таким образом, Штиглиц сдался первым в сем краѣ помѣщиком. Такова Россія для бродяг; кто-бы смѣл подумать в прежнія времена сказать запорожцам, что их лихая Сѣчь будет принадлежать еврею!“³⁸). З 1774 р. та по 1784 р. було раздано новоросійською та азовською губернськими канцеляріями панам та під казенні слободи 4.470.320^{1/2} десятин, на яких поселились 53.511 чоловіків та 44.098 жінок; то-б то, на круг на 1 чоловіка приходилось 83 десятини³⁹). Мною видані були відомості⁴⁰), знайдені д. Манжурою, з яких видно, що в Катеринославськім повіті 94 чоловікам було дано 400.000 десятин землі; навіть найменьші чиновники одержували десятин по 1500 на душу; Фаліїв одержав під фабрику 12.000 дес. По 10 роках землі ті ставали власністю тих осіб. При таких умовах Новоросія стала для тих людей—усяких там майорів, регистраторів, архиварів—якимсь золотим дном. Ні за що, ні про що можна було закріпити за собою чималенькі шматки земельки, аби тільки там поселилось 13 дворів. Тілько об тим було й турботи! Але й це діло було не дуже важким: треба було тілько закликати на слободи—по старинному—і годі! З початку давалися всякі льготи людім, але за те в будучині малось прибрati до рук не тілько земельку, а ще й людей. Ось як говорилось про те у народі: „як увели „ положеніе“, Синегуб і поселився у Заплавці і почав до себе християн звати. Тоді саме пішла така казенщина і город (Катеринослав) строїли, виганяли й шляхи копати заставляли,—то було він і каже: ідіть до мене, помогите мені по хазяйству управитись, а я вас на казенщину не дам. Отто й ішли люди. Год шість, рассказують, і добре було: привезе, було, йому чоловік віз очерету та дров воза три, а влітку з хлібом поможет управитись—та й робота вся. А то, як уже вийшло шість год—він іх і підписав під себе на віки; та так діло й зашерхло, аж до волі“ (Записано це п. Манжурою⁴¹).

Очевидчики, що й Потьомкин і другі діячі не цуралисъ таких поглядів, а навіть ще й приносили їх

в новий край та насажували в ньому кріпацтво... І воло-
добре вродило!... Свої наміри на заселення вони й по-
кладали на кріпацтво, яке вже було по російських
губерніях. За Катерину кріпацтво було затверджено й
на Україні, а Потьомкін та інші принесли його й до
Новоросійського краю, і першим ділом їх—було ска-
сування Запорожжя, яке жило зовсім другим, вільним
ладом та устрієм. Далі було:—насадження великих зе-
мельних господарств, на яких утворилося земельне
дворянство, а потім і кріпацтво. Також заселяли й
очаківські землі, що дістались від Туреччини.

Збереглася цікава відомість земель цієї країни,
які призначені були під міста, казенні слободи й по-
міщицькі деревні; з неї виявляється, що й там дво-
ряне отримували не менш, як по 1500 десятин гід-
ної землі. У всіх чотирьох повітах було відведено
2.167.800 десятин доброї землі, а саме—під нові міста
(Нові Дубосари, Григоріополь, Хаджибей) з 15 ка-
зенними селами 113.500 дес., під істнічі 38 казенні
села—342.500 дес., залишилося для нових казенних
сел 89.000 дес., роздано поміщикам 624.600 дес., приз-
начено для них же ще 584.200 дес. Виходить, що ка-
зенним поселянам і городянам було відведено 545.000 дес.,
а поміщикам—1.634.800 дес., щоб то, першим у тричі
менш, ніж другим ⁴²). По документах Генерального
межування виявляється, що приватним персонам (уря-
довцям, військовим і гражданським) в Олександрійському
повіті, Херсонської губ., (359 чол.) було відведено більше
земель, ніж казенним обивателям і городянам; на долю
кожного з них випадало у середньому по 1000 дес.,
коли населення в них було куди менш, ніж на ка-
зенних? ⁴³). Найкрапці землі Каховський примушений
був роздавати великим панам вельможам, котрі мали
вплив на його службову кар'єру „Сколь скоро зем-
лемъры,—писав він Попову, снимающіе здѣшней области
карту, собираутся в Дубосары, то выберу и назначу я,
по предписанію В. П., лучшую дачу для гр. Н. П. (Сал-
тикова презідента Воєнної колегії) и к заселенію ея
потщусь оказать все зависящія от меня пособія. „Са-
мая лучшая дача, пише він у другому листі, беруть
Мордвинов и Рибас да самовольно завладѣя обер-ко-
мандант Херс., Очак., Кинб. и Ник. гр. Вит (так он
подписывает на подорожніх), я всем подлаиваю, по-
слѣдній, однако, чудно творит ⁴⁴). Звичайно, де могло
шкодити успіху заселення країни; так, Каховський по-
читав необхідним зайняти усю нову західну границю

(Дніпровське побережжя) виключно казенними селами; „из сих поселений—писав він Попову, можно будет устроить военную цепь в свое время и при селениях построить небольшіе редуты. Буде же сіи селенія поступят в роздачу помѣщикам, то всѣ они разбредутся“. Він не осміливсь здійснити свого користного заміру, бо одержав од гр. А. А. Безбородка листа про відведення йому земель, де раніше жили чорноморці (до перехода їх на Кубань), і ось він прохас Попова владнати цю делікатну справу, обіцяє відвести Безбородку землі, не гірші від тих і навіть країні тому, що лежатимуть не на кордоні, і тому з них населення не бігатиме, як з тих⁴⁵⁾.

Така роздача кращих земель, та ще великими участками, дуже шкодила заселенню вільними людьми. Стародубські старообрядці, викликані Потьомкіним, в кількості 60 сімейств, зайняли собі місце нижче Великої Знамінки; кой-як перезімували, набрались чимало горя, стали вже розорювати землі, як повинні були кидати місце: тому, що земля була відведена князеві В'яземському. На новому місці їм теж не прийшлося сісти, бо пісошні кучугури не дали їм приступитись до землі⁴⁶⁾.

Не мало серед поселенців на панських землях було біглих; ті з них, які наймали у панів хати та обробляли їм землю з деятої частини, звались десятинщиками⁴⁷⁾. Панськими ж кріпаками стало чимало з бувших „підданих“, або „челяді“ запорожського війська, а також вихідці з-за-дніпрянської України⁴⁸⁾. Крім того, пани переводили в Новоросію на свої землі людей з середньої Росії.

Як-же посувалось заселення панських земель усіма тими людьми? Чи справдилися надії правительства на негайне заселення? Відомости, які про це маються, примушують визнати, що ті падії не справдилися. В однім Катеринославськім повіті після першої роздачі залишилось незаселеними $188.920\frac{1}{2}$ дес. земель у 64 власників⁴⁹⁾. Землі ж між Бугом та Дністром, які було роздано ріжним власникам за для заселення—залишилися порожніми. По докладам міністерства внутрішніх справ та фінансів виявилося: усіх земель чиновникам було роздано 824.374 д.; за 12 років на них було поселено не більш, як 6740 чол. Багато дач по 12.000 дес зовсім пустувало; де-які дачі по 18.000—мали населення до 40 чоловіка.

Тому государем було затвержено: 1) продовжити ще на 4 роки строк для заселення (окрім 12 років); 2) приймати як чужоземних, так і руських поселенців—вільних і кріпаків,—вилючаючи тілько біглих; 3) хто заселить менш наказаного числа, у того тілько відрізати лишок землі ⁴⁴); незаселені землі власники повинні були або ж віддати у казну по 80 к. за десятину, або ж продати комусь іншому, хто б взяв на себе їх обов'язки по заселенню. Так панам дані були нові льготи ⁵⁰). Кн. В'яземський, гр. Салтиков, Безбородко, Завадовський, Остерман, Якобі, Грибовський, Рибас і багацько інших своїх земель не заселили, а потім попродають. Грибовський село Ташино, заселене переселенцями молдаванами, не злякався продати, як кріпацьке, одеському митному уряднику ⁵¹). Інших настигали невдачі; так було, наприклад, з двома французькими графами—Шуазелем і Клермонтерой, які після революції втікли в Росію і зайняли собі землі по обидва боки балки Лепатихи ⁵²). Інші й брали землі простісінько для того, щоб їх потім продати ⁵³).

Так панам були дані нові льготи. Але все ж таки багато з їх не змогли виконувати своїх обов'язків і свої землі попродають ⁵³).

У 19 столітті розміри роздач зменшились, хоч все ж були дуже великими: у 1803 р. велено військовій старшині роздавати по 1000 дес., а другим по 500 д. ⁵⁴). В той час населення краю вже було дуже велике: в Катериносл. губ. 666.163 ч., то б.то, 444 ч. на милю; в Херсонській—370.430 ч.—по 264 ч. на милю ⁵⁵). На великий жаль, ми не маємо докладних відомостей про те, скілько було в тих числах панських людей.

У Скальковського знаходимо таку тілько цікаву відомість: в 10 повітах Новоросійської губ. (вилючаючи два Кримських) було у 1800 р. 179.883 д. чоловіків та 156.013 д. жінок кріпаків ⁵⁶); на прикінці першого 25-річчя число їх дуже збільшилось. Сюди треба додати ще де-яку кількість монастирських людей. У 1794 р. в Катериносл. епархії було 4215 д. чоловіків та 4215 д. жінок ⁵⁷). Перше місце займав Самарський монастирь, початок якого виходить аж із часів запорожських. За ним числилось 1512 душ кріпаків та сила всяких угоддів.

Таке було українське та великоросійське заселення Новоросійського краю у 18 стол. та у перших 25-ти роках 19 ст.

П Я Т И Й Р О З Д I Л.

ЧУЖОЗЕМНЕ ЗАСЕЛЕННЯ У XVIII I ПЕРШІЙ ЧЕТВЕРТИ XIX СТ.

Сербська колонізація в царювання Лизавети Петровни, її розвиток, діячі й загальна оцінка. Виклик чужоземних переселенців в царювання Катерини II. Маніфест імп. Олександра I. Слов'янська колонізація в царювання Катерини II, Павла і, Олександра I. Німецька колонізація у ті-ж царювання—менонітів і інших німецьких переселенців. Доля шведської колонії. Появлення де-яких представників Романських народів. Переселення греків, армян, молдаван, переселення євреїв і утворення землеробських єврейських колоній. Цигане. Загальні спостереження.

ЗАСЕЛЕННЯ Новоросії мало одну особливість: в ньому надзвичайне значіння випало на долю чужоземних поселенців. Люди, що стояли на чолі діла (Потьомкин, Зубов, Рішельє) домагалися не-гайногого заселення пустого краю і за-для того не цуравились ніяких можливих засобів; тому вони не змогли не звернути уваги на чужоземців та не закликати їх усікими льготами. В Росії в той час зайвого населення не було і тому покладати падію обійтись своїми людьми не приходилося, бо коли треба було покладати надію тільки на нормальне переселення руського населення, колонізація йшла б повагом. З другого боку, мадась думка, що чужі принесуть з собою вищу культуру, що було-б дуже корисно для краю. От через що правительство й ішло назустріч вихідцям з чужих країв. Загальні умови життя і політичні того часу, як в Росії, так і в Європі, не тілько не перешкоджали, а навіть сприяли переселенню в південну Росію. Почалось те переселення з приводу самого ж правительства, яке викликало вихідців, та турбувалося про їх устрій на нових місцях. Але устрій той залежав не тілько від наказів правительства, а ще від того, як ті люди жили по своїх старих місцях. Тому-то чужоземці й на нових місцях залишалися вільними, як і на старих. Ця воля затвержувалась і призовними грамотами. Діло не мінялось від того, що де-які, під впливом нових умов життя, де-кілько змінили свої старі звичаї, а де-які (слов'яні) й зовсім порусіли, згубивши свої особливості.

Закликувати чужоземців (слов'ян) почали ще за Петра І. За Єлизавети переселення прийняло дуже великі розміри; на чолі його стояли полковник Хорват, Шевич та Прерадович. Вони заснували області—Нову-Сербію (в Херс. губ.), та Слов'яносербію (в Катерин. губ.). Там, однаке, жили не тільки серби, чорногорці та кроати, а й молдавани, болгари, старообрядці-росіяне, українці, поляки, що входили в склад гусарських та пікінерських полків, та були під головуванням зазначених вище старшин¹).

Осередком слов'янського поселення були Новомиргород та кріпость Єлизавети в Новій Сербії, Бахмут та Білівська кріп. у Слов'яносербії. То були військово-господарські оселі, з яких складалися полки, роти, села та шанці; число сербів було невелике: у 1770 р. їх лічилось біля 1000 чол., себто менш $\frac{1}{25}$ усього населення цих обох провінцій. Які-ж льготи були дані Хорвату та усім з ним слов'янам? Про те читаємо в грамоті, данній Хорвату у 1752 р.

Новим поселенцям відводились на віковіче володіння, з правом передавати наслідникам, землі, та давалось жалування грішми; давалось право безмитно торгувати, заводити усяку промисловість. Хорвату було дозволено поставити кріпость св. Єлизавети за для охорони меж; але-ж будували для сербів ту кріпость українські козаки та військо²), які несли там також і службу по охороні.

Уже з цих відомостей бачимо, які великі льготи були дані слов'янам. Коли-ж від офіційних відомостей звернемося до посвідчень окремих людей, то знайдемо де-що ще більш цікаве. Ось що оповідає нам Семен Ст. Пишцевич, сам сербський виходець. Прийшов він у Росію з бажанням побачити світу та пошукати свого щастя³). Окрім того, хотілося йому й одержати вищого чину. Других приводили сюди інші вигоди. Хорват зварочна приїхав перший, щоб тепліше приститись. Інші це зупинялись і перед неправдами всякими; таким був, наприклад, чорногорський воєвода Василь Петрович. Як говорить Пишцевич, це був один із тих пройдисвітів, які часто прибували в Росію шукати щастя та багацтва.

Він видавав себе за князя чорногорського і в докладі, що подав до Сенату, заявив, що коли йому будуть дані гроші на переїзд, так він приведе з собою з Чорної гори кільки тисяч переселенців. Доклад був Сенатом прийнятий і затверджений. Князь поїхав до

себе в Чорногорію, але успіху там не знайшов: більшість корили його за його обіцянки. Він почав запрошувати своїх родичів та деяких попів—вдовців, дозволивши їм поголити бороди, призначивши їм старшинські чини та наділяючи їх грішми; але, не дивлючись на всі такі засоби, чорногорців виїхало дуже мало, а під їх обличчям поїхали люди від ріжних народів, серед яких були чисті розбішка. Привезти їх до Росії було дуже важко, бо в дорозі вони тільки й робили, що п'яниствували та бунтувались. Люди, що були прислані Пишевичу з Триєста, „были все вор нагою й пьяницы прегорькіе, наволочь то такая была, что хуже сыскать нигдѣ не можно, между ними были оружейные настоящіе разбойники“

Питасио, чи могли ж оті люди стати добрими поселенцями? Думати, що такі особи бували не часто—не приходиться, бо про сербські бунти в Росії мається чимало відомостей. У полк. Пишевича, наприклад, набирались частіше такі, що повтікали зі своїх полків: „все это строптиво, развращено, пьяно и всякий день происходили между ними и обывателями драки и ссоры; и такое то сбоще людей было, которое по нѣсколько раз из одного государства в другое переходило, а напослѣдок ко мнѣ в полк пошло“⁴), говорить Пишевич⁵. Про непорядки в гусарських полках оповідає Пишевич⁶). Згожуємось, що серед тих людей були й чесні. Але їм було дуже важко привикати та пристосовуватися до нових умов життя. В один час їм треба було бути і вояками—якими може більшість з них до цього часу ніколи не бувала,—і, в той же час—землеробами: вони повинні були орати відведені їм землі, заводити господарства, будувати хату. Оскілько добре справляли вони свою військову службу—ми не знаємо; наша думка тілько, що вряд чи змогли вони рівнятись в тім з козаками, які добре знали степ та норови проживавших там татар. Не кажемо вже про те, що ця служба з половиною 18 століття стала далеко легшою, чим була в першій половині, а особливо в 17 стол. Ще трудніше сербам було завести собі слободи, господарства, збудувати хати. На перших порах їх становище тому було дуже гірке. От що росказує про те Пишевич.

„Виїхали ми у чистий, глухий степ і там-то дізналися горя, там то дізнались, яке життя в степу. Не знали, за що братись, з чого починати. Особливо гірко було таким, як я, що ніколи не мали свого хазяйства. Ми зробили собі хворостяний сарай, але у ночі дощем

Його розмило і ми з дітьми вимокли так, неначе у воді купались. А між тим буря збільшувалась... Наш сарай завалився зовсім і ми залишились під дощем, серед степу, не знаючи, куди сковатися, де прихилити свої голови. Куріні служників наших теж були знесені бурею... Поки нам довелося збудувати якийсь захист від тієї негоди, ми промокли, обмерзли ледве не до смерті. Наша одіж, ліжка — все залишилось у сараї, і ми повинні були до ранку просидіти без одягу, плачуши, та клянучи своє життя. Коли зійшло сонце та минула буря, ми розвели вогонь, щоб просохнути. Моя оселя, одіж, хазяйство згинули за ніч. На щастя наше знайшовся добрий чоловік з сл. Нової Айдари, який приїхав до нас (другі, по дикості своїй, боялись), продав нам свою хату, обіцяючись перевезти її на своїх конях. Хату перевезли, покрили очеретом. Служники наші містились у землянці. Всі ми, поселенці, в той перший рік нашого життя в степу натерпілись багато горя та негод. В степу не було ніяких осель; не можна було й за гроші відістати нічого, ні купити. Користувалися ми диким часником, цибулею, та ріжними травами, поки не завели своїх огородів; жили на сухарях та воді. Особливо важко довелось тим, які посідали по Лугані: по тій річці не було лісів, а один голий степ: приходилось за деревом їздити дуже далеко. Навідувавсь я і до інших сусідів подивитись, як живуть, як обстроюються, але скрізь бачив гори та сльози".

„У всѣхъ нась поселенцовъ,— пише Пишевич,— вообще на той пустынѣ была тогда въ 1-е лѣто жызнь точно такая, какъ у тѣхъ инзулановъ (островитян) кои по несчастямъ разбитиемъ кораблей занесены морскими волнами на пустые острова и пытались зелемъ, коренемъ, ловлею рыбы, птицъ и звѣрей, такъ то и мы тогда, что вышли на пустую степь и землю такую, где отъ созда- ыя свѣта никакихъ жилищъ не было, а достать нигдѣ ни за какія деньги ничего не можно, а кто чего имѣть хотѣлъ, тотъ долженъ былъ за несколько дней послать далеко и изыскивать и покупать дорогою ценою. Огородовъ и зелены какой на пищу первой годъ ни у кого не было и покудова тѣмъ завелысь, должны были дикимъ чеснокомъ, лукомъ (родъ травы такой на поляхъ есть) и другою травою, способною къ вареню, пособлять себя, а простой народъ только однѣмы сухарямы и такою дикою травою и водою да овощъ, когда кто чего на поляхъ ягоды или что другое найдеть, питались, а болѣе ничего не имѣлы; я многихъ видѣлъ сперва въ

жалостномъ состояніи, а особливо тѣ, кои по Луганы рѣки селылысь, тѣ претерпѣлы нужду болѣе, нежель другіе, ибо по той реке лесу ничево нѣть, а чистая и голая степъ, для чего въ постройке домовъ видѣлы нужду велику и за лесомъ ъздить далеко принуждены были. Напитковъ у всѣхъ вообще и болшаго и малаго никакихъ не было окромѣ воды, а естли у каво простая горелка случица, ето ужъ трактаментъ великъ почитался (дѣлалы опосля квасъ изъ сухарей да изъ дикихъ яблокъ и терновыхъ ягодъ кислую воду). Ъздила я иногда наведоватца и къ другимъ соседамъ своимъ и смотрѣла, каково оны строятца и чѣмъ заводятъ себя, но вездѣ находылъ плачъ и рыданіе; у каво еще денги водились, тотъ хотя съ нуждою потребное доставаль и далеко посыпалъ и дорого платылъ, однако еще тѣмъ могъ пособыть себя. А кто запасныхъ денегъ не имѣлъ, а толко полагался на одно окладное жалованье (а раціевъ и порціевъ ужо не было), тотъ въ превеликой бедности состоялъ, ибо то жалованье на мундиръ и на другую къ службе исправность какъ расчислыть, то и не оставалось ничево на другую свою къ поселенію надобность, а особливо у каво семья и въ домѣ много душъ было, тотъ съ тѣмъ жалованьемъ никогда на конецъ не могъ выходить и тако естли одынъ другому не пособыть и у ково что есть хоть мало что запаснаго не дастъ въ заемъ илы по свойству не подаруетъ, то тотъ не имущій доходылъ до крайности⁶).

Пишевич щиро оповідає про себе, що тілько горе та негоди навчили його хазайнувати⁷). І таких, як він, було не мало.

Оглядаючись на історію сербського заселення, ми повинні зазначити, що воно не справдило тих надій, які на його покладались. Катерина II своїм Наказом 1763 р. посвідчує об тім⁸). Справі не мало шкодив сам Хорват, який був важким, неспокійним чоловіком⁹). Він завжди сварився з другими поселенцями, з духовенством. За 10 років (1752—1762) було витрачено 700.000 карб. (на теперішні гроші—до війни—більш 2.500.000 карб.)¹⁰).

З Хорватом було чимало молдаванів, болгарів, які дуже швидко приймали обличчя тубільців (українців). Гюльденштедт—академик—говорить, що молдавани, волохи, що сідали по Новій Сербії, були дуже схожі в своєму житті, одежі з українцями¹¹).

З опису Єлисаветградського повіту, який був зложений тим-же Гюльденштедтом, видко, що склад

населення його в 1773—1774 р.р. був дуже не одноковий: греки, серби, болгари, молдавани, волохи, українці — гетьманці та запорожці, росіяне — старообрядці та православні, вихідці з Польщі, біглі з Росії, та інші. Велика частина сел по Новій Сербії були засновані ще раніше українцями, як-то: Табурище, Крилів, Нестерівка, монастир Уховка; шанець Новомиргородський, Петроострівський, Архангелогородський. Більша частина їх була військовими слободами. 1.421.000 десятин було поділено на 70 округ, з яких 52 округи було призначено для військових слобод, 2 для міст, 16 — за для чужоземних поселенців, російських вихідців із Польщі, та старих поселенців краю. Округа поділялась на 25 жеребів, жереб — на 24 участки, а в участку було 26—30 дес. землі. Греки та роскольники завели торгівлю, промисловість, рукомесла¹²⁾. Таким чином, Нова Сербія була заселена сербами тільки почасті; вони швидко згубили своє національне обличчя серед других народів.

З Катерини II починається нова доба в історії чужоземного заселення Новоросійського краю. Вона видала 2 маніфести в 1762 і 1763 р.р. Перший з них¹³⁾ не мав значення, другий же давав певні обіцянки ріжніх льгот та привileїв.

„Мы, въдая пространство земель нашей имперіи“, — так починається той маніфест, — „между прочим, усматриваем наивыгоднѣйших к населенію и обитанію рода человѣческаго полезнѣйших мѣст, до сего еще праздно остающихся, не малое число, из которых многія в нѣдрах скрывают неисчерпаемое багатство разных металлов; а как лѣсов, рѣк, озер и к комѣрціи подлежащих морей довольно, то и к размноженію многих мануфактур, фабрик и прочих заводов способность великая“.

Так цариця Катерина запрошуvalа чужоземців головніш за-для розвитку торгівлі та промисловості. Найважніші льготи для них були: грошова допомога на подоріж до місця;увільнення від усіх податків та повинностів на де-кілько років; на пів-року давались дурно помешкання; видавались позички грішми; дозволялось мати свій суд, держатись своєї віри; кожен чужоземець мав право везти з собою весь свій скарб, на 300 карб. товарів; всі звільнялись від військової й громадської служби; а хто хотів стати салдатом, той одержував, окрім жалування, ще 30 карб.; хто заводив таку фабрику, якої ще не було до того в Росії, той міг 10 років продавати свої товари без усякого мита,

давалось також право завести по містах ярмарки та торги, на яких не треба було платити мито. Всіма льготами користувались і діти чужоземців, що залишилися після смерті батьків своїх. Хто ж хотів, той мав право повернутись назад, оддавши казні $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{10}$ свого майна. Землі під поселення призначались у Тобольській, Астраханській, Оренбурзькій та Білгородській губ. ¹⁴⁾.

Цей маніфест мав велике значіння: хоч в ньому й не говориться про Новор. край, але на його підставі чужоземці сідали й тут до самого Олександра I. В той же день, як вийшов цей маніфест, була установлена й опікунська канцелярія за-для чужоземців ¹⁵⁾, якій було надано особливий наказ ¹⁶⁾.

За царя Павла (1800 р.) було видано новий наказ по цій канцелярії, бо ревізією Контеніуса було знайдено чимало непорядків в справі заселення окраїн чужоземцями. Контеніус зложив і історичний огляд німецького заселення по Новор. краю. При Олександрі I умови змінилися. У наказі 1802 р. Новоросійському генерал-губернаторові були зроблені де-які полегшення чужоземцям ¹⁷⁾. Але найбільш докладно були виложені погляди правительства у маніфесті 20 лютого 1804 р. ¹⁸⁾. По маніфестові 1763 р.—говориться там,—приймали чужоземців усіх, без розбору, тому й вийшло багато бідних, неудалих хазяїв. Царицею Катериною чужоземці визивалися за-для заселення пустих земель. Але тепер уже час подумати й про те, щоб хватило землі й для своїх людей, бо пустих степів залишилось не-багато; тому, приймаючи чужих, треба не забувати того, щоб вони знали, як треба добре оброблювати землю; як розводити виноград та шовк; як розводити добру скотину; щоб вони знали сільські рукомесла (чоботарство, ткацтво, ковальство та інші).

Тому не слід запрошувати поселян шідговорами та комисарами; хто хотів їхати, повинен був дати посвідчення від свого магістрату (ратуші) про своє добре ім'я. Переселяти слід одразу по 20—30 сімей. Переселенці повинні були показати грішми, чи товарами, своє хазяйство не менш як на 300 гульденів, бо було відомо, що бідним було дуже важко на нових місцях. Можна було привозити, окрім хазяйства, ще й товари. Давались теж льготи—звільнення на 10 років від податків та повинностів. Після 10 років поселяні повинні були платити перші 10 років 10—15 к. за десятину, а далі стілько, скілько платили казенні.

Від постоїв, військової та громадської служби чужоземці звільнялись на віки. Залишалась їм своя віра; землі давалося до 60 десятин на сім'ю; видавалися гроші на харчі до самого місця; до першого врожаю—позичка грішми; на хазяйство—скотину хату та інше—300 к. рб. позички, а іноді й більш т. г.; всякому було дано право торгувати, промишляти, займатися руко-меслами; записуватись по цехам та по гільдіям; хто хотів повернутись до дому—повинен був тілько повернути гроші та податки за 3 роки ¹⁹⁾.

На підставах цих маніфестів і провадилося заселення Новоросійського краю чужоземцями при Катерині II, Павлові та Олександрові.

Як ми бачили, найраніше почалось заселення сербське (слов'янське); трохи згодом—болгарське, після маніфестів 1762 р. та 1763 р. У 1763 р одна частина їх сіла біля Ольвіополю на р. Синюсі, другі—в Тирасполі, Нових Дубосарах, Григоріополі та Одесі. У 1821 р. їх уже було 5863 чол. в Херсонській губ., 2712 д.—в Таврицькій ²⁰⁾. Болгарські кольонії мали великий культурний вплив на землеробство ²¹⁾. Не мало було й поляків, які посідали в Херсоні, Одесі, де-які були завербовані в полки. Крім того, польські пани, які одержували від російського правительства великі земельні участки в Новоросійському краю, переводили сюди своїх кріпаків з Польщі ²²⁾.

Найперше місце серед чужоземних поселенців ²³⁾ належить німцям, а між ними—менонітам. Виїхали вони з Прусії в початку 1789 р., числом 228 сімей, зложивши через своїх депутатів з російським правителством особисту умову. Посередником в цій умові був комісар Потьомкина Траппе, з котрим вони утворили умову і про подорож своїх делегатів. Делегати самі могли вибрати для себе землю і вони не згодилися на ті землі, які їм було рекомендовано Потьомкіним. Нарешті, вони вибрали собі землі проти (по 65 дес. на двір) м. Береславля, біля річки Кінських Вод, і острів Тавань і пред'явили прохання про вільготи риболовні, ліси, десятирічна воля від податків, увільнення навіки вічні від військової служби і т. і. Після всяких перепон переселення утворилося, але землі їм були відведені не у Кінських Вод, а на острові Хортиці, (Писаревський. Из истории иностранной колонизации въ Россіи, стр. 299—338). По цій умові вони мали право триматись своєї віри, льготу на 10 років од усяких податків, постоїв, некрутчини та інших повинностів;

одержували підводи до самого місця, гроші на подорож, харч, позички по 500 карб. на сім'ю, насіння для посіву; мали право ставити заводи, торгувати, запасуватись до цехів та 5 гільдій; одержували по 65 дес. землі, за яку платили по 15 к. за дес., і то, коли минали льготні роки.

Землі їм були відписані у сучасній Катеринславщині, по правому березі Дніпра, за островом Хортицею, де й було засновано 8 слобід. З 1793 р. по 1796 р. по тих-же місцях, і нових, осіло ще 118 сімей. Становище всіх цих поселян було дуже важким з-за сировості природи краю. Контеніус говорить у своїх записках так: „меноніти—люди добрі, чесні й роботящи, але ж живеться їм дуже важко, бо земля їх висока, суха; трави вигоряють, хліба росте мало. тілько скотиною де-як можуть пробувати“. Тому Контеніус радив дати менонітам ще нові льготи: перевести їх на нові місця, продовжити льготи на 5—10 років, не повернати з них грошей за подорож та інші. З цим згодились, і тому меноніти одержали найбільші привилії, про які не думалось руським поселенцям.

Окрім менонітів, приїхали й другі німецькі вихідці: юзефстальські, ямбургські, гданські. І всі вони не змогли обжитись на чужині. В більшості своїй—знаючи тілько рукомесла, дуже бідували тут, де сувора природа краю потрібувала зовсім іншого знання. Тілько де-які обзавелись дворами, багато-ж їх розійшлося по других місцях; родилося їх менш, ніж умірало.

До німців треба додати шведських поселенців: селян, та взятих на війні у полон. Селяне були переведені у 1787 році з острова Даго, числом 904 д., і заснували в Херсон. повіті „Шведську кольонію“, в якій Контеніус знайшов тілько 148 д., інші повміриали від холоду та голоду; а з 31 д. полонян залишилося 9 душ²⁴). Відносно шведських переселенців місцевий уряд (Сінельників) проявив велику дбалість і їм були дадені великі вільготи (по 60 десятин доброї землі на двір, казенний ліс і грошова допомога на будівлі, насіння на посів і казенні харчі на рік; на 4 роки звільнення від усіх податків і т. і.) Будинки для них будувалися під доглядом курляндських майстрів на зразок тих, які були в них у рідних місцях. Для них розшукали пастора; для їхньої церкви з казни видали багату церковну утварь, поселили їх усіх укіші, в Херсонській губ. і повіті, недалеко від заштатного

міста Берислава, і всю колонію назвали—Альт-Швейцарія—Старо-шведською (Писаревський, 221—226).

Постійна й сильна поміч німецьким поселенцям від Російської правителіства стала причиною того, що вони все-ж окріпли на новій землі. У 1845 р. їх було вже 95 700 чол. ²⁵⁾.

Таке було германське заселення Новор. краю. Романське-ж було надзвичайно малим: одна слобода швейцарців на Дністровському лимані, невелика купка італійців ²⁶⁾, де-кілько французьких купців—от і всі! План організації військових поселень не здійснився ²⁷⁾.

Більш важнішим було грецьке заселення, чому причиною були політичні події того часу.

Після Кучук-Кайнарджинського замирення, яким Крим був визнаний незалежним, багато християнських сімей—греків та вірменів—виїхало з Криму. Грамотою їм була відведенна для поселення земля в Азовській губ., по р.р. Солоній та Кальміусу, та по Азовському надморью ²⁸⁾. Грамотою було їм дано чимало льгот—рибальство, грошові позички,увільнення від некрутчини. Було засновано поселенцями місто Маріуполь та 20 сел округ Маріуполю ²⁹⁾. У Одесі та біля неї посідало не мало вихідців із Архипелагу. І тут греки мали чимало привileїв і, можна сказати, поклали основу одеської торгівлі. В 1797 р. їх було там біля 1000 д. ³⁰⁾. У Єлисаветі вся торгівля теж була у греків ³¹⁾. В таганрозі, Керчі, Еніколі було чимало албанців ³²⁾.

Разом з греками прийшли й вірмени. У 1779 р. вони вийшли з Кафи, числом 561 д., та поселились у кріп. св. Дмитра Ростовського, а потім заснували м. Нахічевань. У 1780 р. біля тієї-ж кріпости осіло 603 д., що прийшли з Криму з єпископом Азаричем та арх. Симеоном, та 1892 д. з Карасубазаря ³³⁾. Вірменське місто Нахічевань було тоді значнішим ніж Ростов; у 1780 р. в ньому було 1040 д. російських купців та ін., 4121 вірмен ³⁴⁾, де-кілько заводів і багато кам'яних будинків. Ростов показався одному подорожнику куди меншим містом: там займалися рибальством і торгівлею ³⁵⁾.

Друга частина вірменів вийшла з Кавказу та з-за Дністра і заснувала м. Григоріополь; ті, що прийшли з Бендера, з Измаїлу, прохали собі всяких привileїв, і Каховський найшов можливим їх задоволити ³⁶⁾. Сама цариця турбувалась про них, писавши об тім Каховському ³⁷⁾.

Багато прийшло до Новоросійського краю молдаванів. Почалось те ще за Лізавети: їх чимало ввійшло в Новосербію, а по за нею вони, разом з російськими вихідцями, заснували новослобідське козаче поселення.

Друга частина молдаванів у кінці 18 в. заснувала м.м. Овидіополь, Нові Дубосари, Тирасполь та інші. Тоді ж 26 молдаванських бояр та чиновників одержали у Тираспільськім та Ананьївськім повітах 26.000 землі і заснували 20 сел та хуторів ³⁸⁾.

Молдавський боярин Стурдза прохав для себе 9 сел з 11.000 чл. і 46.000 десятинами землі ³⁹⁾.

Землі свої молдавани заселяли руськими селянами; окрім того, вони закріпили за собою біля 1000 своїх земляків. Російському правительству прийшлося видати указ про те, що селяне люди вільні, тілько земля, на якій вони жили, була власністю поміщиків; за землю селяне повинні були робити 12 днів на рік панщини, платити одну десятину від прибутків своїх ⁴⁰⁾.

Єврейське заселення також було примітним в Новор. краю. Переселення сюди єреїв-талмудистів з західної Росії та з Польщі почалось у 1769 р. Єреї повинні були самі собі збудувати будинки, школи; мали право держати винокурні та броварні. Льготи від постоеїв та других повинностів їм давалися тільки на 1 рік; податки повинні були платити чи з капіталів своїх, 1 коп. з карбованця, чи з душі—2 карб. на рік; як і чужоземцям, їм дозволялося привозити з собою товарів на 300 карбов.: дозволялося брати у найми російських робітників, держатись своєї віри і т. п. ⁴¹⁾. Розселення єреїв по містах ішло добре; зовсім інше стояла справа з так званими єврейськими землеробськими кольоніями. Правительством були витрачені на те великі гроші, а гарних наслідків з того не було: землеробство серед єреїв не розвинулося—вони більше тягли до міст, де бралися за торгівлю, рукомесла та інше.

Однак росповідає А. С. Пишчевич про те: під їх села відведено багато земель. Першою ж зімою їх (єреїв-поселян) багато померло. Обробляти хліб вони не вміють. Чудно дивитись, як вони оруть землю. Біля волів, що запряжені у плуги, стоїть куча єреїв, усі кричат, поганяють... Плуг трогається з міста і кидається на всі боки поверх землі. Єреї, щоб придавити, сідають на плуг верхи і перекидаються... Так і день проходить... ⁴²⁾ це стверджується й фактами, які знаходимо в спеціальній монографії Нікитина про єреїв-землеробів ⁴³⁾.

Становище євреїв-поселенців було надзвичайно важким. На місця вони приходили і голі, і босі. Од суворого клімату та негарної води серед них ходили пошести, які робили їх ще більш нездатними до хліборобства. Так бачимо, що євреї зовсім не змогли боротись з усіма тими негодами, які зустрічали поселенців серед дикого степу ⁴⁴).

Треба ще сказати й про диган, які кочували по краю і доповнювали собою ріжноманітність його населення.

На великий жаль, не маємо ніяких звісток про численність чужоземних поселян на кінці 1-ої четверти 19 віку що до числа усього населення. Можна тільки сказати те, що їх було далеко менш, ніж українців і великоросіян. У першу чергу по численності треба поставити слов'ян, німців, євреїв. Усіх поселян по 161 слободі у 1822-3 рр. було 52.262 душі; євреїв у 1844 р. було 46.312 душ, а в бінці 1-ої четверти 19 в. багато менш; потім ідуть греки, молдавани, вірмени та інші. Загальне число всіх мешканців Херсонської та Катериносл. губ. було багато більшим ніж 1.000.000 д. Через це мусимо сказати, що Новоросійський край міг-би бути заселеним одними українськими та великоросійськими вихідцями, може тілько на те потрібувалось би більш часу. Як українці, так і великоросіяне показали на ділі свою здатність до того, не дивлючись на те, що їм і не снилась та допомога, яку одержували чужоземці від російського правительства. Ми бачили, які надзвичайні льготи та привileї одержували меноніти, та взагалі німці, серби й інші слова 'не'; бачили, при яких сприяючих умовах нрвадилося розселення вірменів, молдаванів та греків; стілько витрат та зусилля покладено було на заснування єврейських землеробських хуторів. Льготи ті давалися рівно, і міщенам і селянам, і, однаке, вони ніколи не відповідали тій користі, яку правительство від їх бажало мати. Щоб в тому завіритись, треба тільки згадати молдаванських бояр; їм Новоросійський край був дном золотим, як-то кажуть; а що вони дали країні?

Взагалі, у 18 в. мало дивились на те, яку невелику вартість уявляли з себе вихідці з Європи; турбувались тільки скоріш заселити порожні землі, яких під ті часи було чимало. І того здобули. У 1768 р. усіх мешканців в краю було біля 100.000 д., у 1797 р.—більш 850.000 д., у 1822-3 рр. 1.500.000 д., тобто за перші 28 років число збільшилось у $8\frac{1}{2}$ разів, а за слідуючі 25 років—тілько у 2 рази. На великий жаль, не можемо

сказати, настілько ці числа росли від народження населення й настілько від його прибутку з других країв. Не можемо через те, що сюди війшли мешканці нових завойованих земель—Запорожжя, Криму, Ногайської та Очаковської області і, вдруге, через те, що межі Нов. краю часто змінювались—то ширились, то вужчали, завдяки усяких адміністративних розпоряджень.

Коли-ж мати на увазі збільшення населення від поширення краю новими землями, то й тоді мусимо сказати, що заселення особливо швидко провадилось у 18 в. Турбуючись тілько про численність поселян із чужоземців і не звертаючи ніякої уваги на їх невелику здатність в справі заселення, правительство не діждало того, чого хотіло. Так було, як ми бачили, з слов'янськими поселенцями, так було й з іншими чужоземними вихідцями. Тому зрозуміло цілком, що правительство Олександра I змінило такий порядок,—як зовсім до того й непотрібний уже в ті часи,—і приймало (а не викликало) тільки таких людей, яки були користні для краю. Хоч і на цей раз не завжди здобували того, чого хотіли, але діло все-ж стало на більш певний шлях.

ШОСТИЙ РОЗДІЛ.

ПОЧАТОК МІСЦЕВОЇ КУЛЬТУРИ.

Історичні данні про матеріальну культуру: землеробство; садівництво; огорожництво; скотарство; рибальство; здобич соли й кам'яного вугілля; торгівля. Просвітня культура.

КОЛИ ми вели розмову про заселення Новоросійського краю, ми не раз звертались до культурної діяльності поселенців. Тепер ми торкнемося цього питання ближче, щоб побачити, як розвивалася культура в краї і яке значіння в тому мав кожен народ.

Приведемо рядок фактічних відомостей і потім зможемо загальні висновки. Про тюрко-татарське населення ми нічого не казатимемо¹⁾.

Хліборобство в Нов. кр. в початку 19 в. досягло величезних розмірів, і край, з дикої пустині, став золотим дном Росії, її житницею, якою зостається й по сей день. Того добились не без боротьби та зусиль. Окрім татар, треба було вести постійну, вперту боротьбу з природою. В такім становищі були запорожці; як вихідці з хліборобів, вони не кидали й тут зайняття своїх батьків. Але місцеві умови життя не дозволяли на деякий час братись за спокійну домашню роботу гречкосіїв. Тільки в половині 18 в. в Запорожжі примітно переход до нових умов життя й побуту; в запорожських паланках, що лежали на північній частині козачих земель, біля р.р. Самари та Орелі (в Самарській, Кодацькій, Орельській та Протовчанській) займались уже хліборобством: сіяли, переважно, просо, овес, гречку, ячмінь та горох; жито, пшеницю. Жито, пшениця та ячмінь родили сам 10, а просо — сам 30; держали козаки й невеличкі баштани, де родили, хоч і небагато, кавуни, дині, капуста, буряки, горох, пшеничка та цибуля²⁾.

Цізвішим поселенцям приходилося вести боротьбу тільки з однією природою, але й ця боротьба була нелегка. Цікаві відомості про те оповідає піп Маркіанов, сучасник кн. Потьомкина: найголовнішими причинами,

які примушували зачасту поселенців вертатися назад, були: зле повітря й плавень, мошка, комар; овражки. До цього треба додати ще те, що кріпка степна цілина була дуже важка для оранки; часті засухи, а з ними й неврожай; недостача води; зімні заверюхи та холода, від яких зачасту загибала вся рослинність і скотина; недостача лісу для отоплення; пошести, як чума 1812 р., і т. п. Потрібна була особлива звичка, щоб терпіти всі оті негоди, та не згубити з перших же часів всю енергію, щоб не жалкувати за покинутою родиною.

Велике значіння тут мала та допомога, яку давало правительство. Може кольонії менонітів не дійшли-б до свого великого розвитку в сельсько-господарській діяльності, коли-б не одержували вони тих допомог, про які говорено вище. Розвиток їх кольоній залежав, по-перше, від місцевих умов; по-друге, від спроможності на обзаведення хазяйством та приладдям хліборобства і, по-третє, від хисту, звички, енергії самих поселян. Меноніти, як ми бачили, були в найкращих умовах і обставинах: самі вони мали досить грошей, щоб обзавестись на нових місцях; одержували позички; добре вели своє хазяйство; але-ж і вони страшенно терпіли від суверої природи.

Найбільш терпіли від місцевих важких умов євреї; вони, можна сказати, прийшли зовсім неозброєні на боротьбу з природою. Ще недавно тільки крамарі та дрібні рукомесники — вони повинні були відразу стати хліборобами в дикім пустім степу, серед літніх засух та зімніх холодів. Згадаємо ще, які негоди терпіли сербські вихідці.

Найбільш здатними до місцевих умов були українські поселенці, особливо ті, які мали якесь відношення до козаків — запорожців. Тому не приходиться дивуватись, що головнішим зразком господарства був зразок українського господарства, а потім уже молдавського та татарського. Найважнішими рисами українського господарства були: плуг, віл, віз; широке скотарство, без загонів; невеликі огороди. Молдавське хазяйство не стояло вище над українським: кращим у них було тільки розведення овець та коней. Хазяйство болгар та, почали, росіян-роскољників стояло вище над тим і другим: тут рядом із скотарством насажувались садки, виноградарство, розводились огороди. Найкращими були господарство менонітів та німців; замісто волів — тут коні; скотина кращих пород; хліборобське знаряддя — закордонне; земля обробляється дуже гарно, часто угноюється³⁾.

На великий жаль, вони дуже мало впливали на головніший зразок — на українські господарства і тому культурне значення менонітів невелике.

Однака з початку 19 в. Нов. кр. робиться хлібницєю Росії. У 1803 р. на Катеринославщині було посіяно 418.195 четверей хліба; уродилось 1.565.856 ч., залишилось на продаж 446.468 ч.; у 1804 р. посіяно 413.047 ч., зібрано 2.387.708 ч., залишилось 1.079.017 ч.

На Херсонщині хліборобство велось особливо добре по місцях, біля Подільської, Київської та Катеринослав. губ. губ.; по низах же Бугу, Інгула, Дніпра, особливо по берегах Чорного моря до Дністра, було багато сухих піщаних місць; урожай тут були дуже перепадисті: іноді бували чималі лишки, а іноді бували неврожаї, так, у 1803 р. було посіяно 261.425 ч. хліба; вродило 554.318 ч. — на прожиття не вистачило 265.031 ч. У 1804 р. посіяно 205.497 ч., зібрано 1.430.634 ч. — лишку було 644.207 ч.⁴⁾.

Можливо, що часті неврожаї привели Пишчевича до думки про те, що заселення Нов. кр. треба спинити у початку 19 ст., через те, що по природнім умовам там не може розвинутись хліборобство, а тільки скотарство; а за для того треба привілля: „велике ж число людей у тім степу тільки буде тіснити народ, а користі ніякої не дастъ“.

Найбільшим горем було безлісся. Через те необхідно було вжити заходів проти знищення існувавших лісів і, разом, за-для насадження нових, а також і розведення садків. Першими до того дійшли запорожці. На знищення лісів, садків, що служили на користь суспільства — вони дивились, як на тяжку провинність⁵⁾. Два сучасних Катеринославських садки — (Потьомкінський та Мійський) були розведені запорожцем Лазарем Глобою⁶⁾. Потім про насадження лісів та садків турбувалися ще більше.

Велике значення в тому мав Мельгуноз (правитель Новосербії), Потьомкін, Рішельє, француз Десмет та генерал Інзов.

Мельгунов розвів сад у кр. св. Єлизавети та по др. місцях Нової Сербії; про ті садки росповідає Гюльденштедт: в Єлисаветградському садку були доріжки з вишневих дерев, багато винограду, орехів волошських та т. і.; в Крюківськім садку було 1000 вишн. дерев⁷⁾, виноград, сливи, груші та інші дерева. Потьомкін розвів 2 садки в Херсоні, купив 2 садки у Глоби в

Катеринославі; в один із них перевів свою чудову теплицю і, нарешті, наказав французові садоводу Я. Фавру розвести дачу на Бузі, біля Інгула. Де які з тих садків після Потьомкина були забуті та розорені⁸), як, наприклад, Миколаївський⁹). Рішельє теж багато зробив для одеських, херсонських та катеринославських садків. Десмет розвів садок (ботаничний) в Одесі, серед голого степу. Ген. Інзов допомогав розведенню садків на кольовіях чужоземців.

Виноградники та шовковиця були розведені по деяких місцях Нов. кр., але це діло не пішло. Okрім казенних садків, були й приватні: такі як тираспольські та багато інших. Своїми багатими огородами славилися роскольники¹⁰). Табаком теж займались здавна ще запорожці.

Скотарство почалось раніше хліборобства, через те, що кругом було море трави. І татари, і запорожці мали скотарство за своє головне й постійне діло. Рогата скотина, вівці, гурти коней та ін. було багацтвом запорожця. Їх коні були славні далеко кругом.

Особливо розвинуте було скотарство по зімовниках. Про те оповідає автор „Топогр. опис.“: „Скотина і літом і зімою була на підніжній паші; чабани мали для себе коші, куди ховались в часи негоди; то були намети, які стояли на двох колесах; в середині була кабиця—де варили їжу для людей та собак і де можна було обігрітися та обсушитися¹¹). Про великі гурти скотини свідчать такі відомості: у 1769 р. у кошового отамана татарами було відігнано 600 коней, у полковника Колпака 1200 овець, 127 коней, 300 гол. рогатої скотини; у козака Рудя 5010 овець, 6 волів; у козака Ф. Горюхи 2000 овець та 6 коней. Разом було забрано біля 100.000 овець та 10.000 коней¹²).

З новими –чужоземними та російськими поселеннями та замиренням краю і розміри скотарства поширювались безупинно.

У початку 19 ст. вже лічилось біля $2\frac{1}{2}$ міліонів скотини. Великою перешкодою в тім ділі були холодні зіми та чума. В люту зіму 1812 р. загибло 1.250.352 г. скотини, то-б то— $\frac{1}{2}$ усієї численності¹³). Таким відомостям можна вірити, через те, що знаємо, що скотина ввесь рік була на підніжній паші¹⁴).

У 19 ст. почали розводити овець з тонкою вовною по роспорядженню міністра Кочубея. Першими почали чужоземці Рув'є та Мілер, яким і казна дала чималу допо-

могу. У 1823 р. на Херсонщині вже було 199,280 г. мериносів, в Катеринославщ. 114.980 г., в Тавріц. г.— 112.000 г. Почалася ширитись і торгівля шерстю¹⁵⁾.

Охота й звіроловство особливо вживались у запорожців, які охотилися за лисицями, дикими кіньми, сугаками, дикими козами та видрами, з капканами, собаками та самопалами¹⁶⁾. Рибальство було таким-же старим промислом, як і мисливство. Річки краю, як ми бачили, були багаті надзвичайно рибою, якої запорожці ловили дуже багато. ІЦо-року військо кидало ляси (жереби) на рибальство на всіх своїх володінняхъ. Мешканці 4-х паланок—калміуської, бугогардівської, прогноїнської та інгульської—тільки й жили тим, що ловили рибу¹⁷⁾. Вловлену рибу сушили, або солили (сіль добували по Кінбурнських озерах) і розвозили по містах та по селах України й Польші¹⁸⁾. Не мале значення лишилось за рибальством і в пізнішу добу життя Новорос. краю.

З промислів підземних знамо добування соли та кам'яного вугілля. Найбільш соли було в Криму, тому, коли був Крим здобутий Росією були здобуті нові й великі багацтва. У 1823 р. кримської соли було продано на 5.000.000 карб. Для добування соли козаки Озюмського полку, а потім і казна, і приватні люди користувались Бахмутськими промислами. Але здобича тут була невелика, і сіль обходилася дорого. Збиралі сіль також і в Хаджибейському лимані. На кінці 18 в. було знайдено кам'яне вугілля, що мало надзвичайне значення для краю, де не було лісу для отеплення. Знайдене воно було ще за Потьомкина і він звелів привезти 100.000 пуд. до Миколаїва¹⁹⁾. Згодом вугілля було знайдене у багатьох місцях Катеринославщини та сучасної землі Війська Донського. Багацтва Кривого Рогу передбачав ще акад. Зуїв, який проїздив по тих місцях у 1782 р.²⁰⁾. Здобували грифель²¹⁾. Потьомкин думав поставити тут завод²²⁾, який і був заснований у 1795 р. в Лугані²³⁾.

Так ширилася промисловість краю, а з нею разом ширилася і торговля. Початок її застасмо ще на Запорожжі: кош вів і внутрішню й закордонну торговлю, і водою, і сухопуттям.

До Січі, яка містилась по р. Підпольній, приходило що-року 5—10 турецьких кораблів „з вином і бакалією“. Зі слів Нейсонеля довідуюється, що українські й запорожські козаки спускались по Дніпру до Очакова, де продавали баранне сало, шкури, тютюн,

бечівки, руські полотна, дрова, точильний камінь, сушанну, рибний клей; а купували там—вино, сіль, сушеві фрукти, масло, ладон, ситець, персидський сап'ян та інші товари²⁴⁾. Закордонну сухопутну торговлю запорожці вели в Кримом, Польщею, внутрішню—з Лівобережною Україною, Слобідською Україною та Новосербією. Чималою перешкодою для торговлі з Україною були таможні (у Кременчукі та Переяловочній). У 1755 р. вони були зачинені. В ті часи, як лічили самі запорожці, з України до Січі перевозилося 10.000 ч. жита, 1000 пшениці, 5000 пшона, 500 боч. горілки, 200 боч. солоду, 1000 цебер меду, 4000 пудів ниток на риболовні снасті, 20.000 ар. полотна, 20.000 ар. хрящу, 4000 штучок китайки, 4000 ар. сукна, 2000 інших матерій, окрім того ще вівці, шкури, порох, свинець, кулі. З Січі на Україну вивозилося 1500 возів риби, 2000 возів соли, 4000 возів вовчих та лисичих шкур, 1000 коней, 1000 гол. рогатої скотини, та до 1000 п. свинячого сала²⁵⁾.

Ще дуже поширилась торговля краю, коли був здобутий весь берег Чорного моря, та засновані нові міста. Приведемо де-які відомості що до того. За 1782 р. з чорноморських пристанів морем та сухопуттям було вивезено до Костянтинополю товарів на 337,398 р. 12 к.—найбільш—заліза, масла, шкір, икри, тютюну, бечівок. З Костянтинополю до Новоросії привезено було на 190,561 р. 22^{3/4} к.—вино, озюму, шовкових товарів. Вивезено було більш, чим привезено, на 146,836 р. 89^{1/3} к.²⁶⁾. З приєднанням Криму (1773 р.), чорноморська торговля стала рости надзвичайно швидко. У м. Таганрозі кількість чужоземних товарів з 1782 по 1805 рр. збільшилась до 2.440.000 р. з 69.000 р.; вивозних товарів—до 2.272.000 р. з 225.000 р.²⁷⁾.

У 1794 р. до Очакову було привезено товарів на 244.340 р., вивезено на 209.321 р., з Херсону на 148.433 р.; з Миколаїва на 106.532 р.; привезено сухопуттям з-за кордону на 989.504 р., вивезено на 1.054.663 р., Одного хліба з Очакова, Херсону, Миколаїва й Таганрогу було вивезено 244.099 чет. і 211.548 пуд. У 1804 р. з Одеси було вивезено 1/2 мілійону четв. пшениці на 3.000.000 карб. У 1805 р. торговля Одеси виросла до 5^{1/2} мил. р.; Херсону—теж до 5^{1/2} мил. р.; далі куди нижче стояли—Керч, Єнікель, Херсон, Маріуполь, Миколаїв. У 1817 р. торговля у Одесі виросла до 60 мил., у Таганрогу до 17 мил. р.; у 1822 р. у 4-х найголовніших (з Одесою) пристанях до 31 мил. карб. Головним чином

вивозили хліб, шерсть та інші речі місцевої промисловості²⁸).

Що до розвитку просвіти, то вона йшла поруч з загальним розвитком краю. Навіть в Запорожжі ми знаходимо де-кілько „письменних“, то б то, грамотних, і школу. Після зруйнування Січі по ріжних селах Катеринославщини, що були заселені українцями, вже існували школи, по зразку народніх шкіл України у 18 в.²⁹). Як відомо, Потьомкин думав одчинити університет з академією мистецтва в Катеринославі та медично-хирургичну школу в Симферополі; але наміри ті не збулись, і при Катерині II були відчинені в Новоросії тілько народні школи. Крапце пішла справа освіти при Олександрові I. У Катеринославі, Херсоні, Таганрозі, Симферополі були відчинені гімназії; у Миколаїві—штурманська флотська та артілерійська школи, в Одесі—інстітут, що з 1817 р. став Рішельєвським ліцеєм; жіночий інстітут, комерційна школа; по других містах та селах—зведені повітові та міські школи; у Катеринославі—духовна семінарія. Чималі книгозбірні знаходимо в Одесі, Миколаїві, Севастополі; друкарні—у Миколаїві з 1798 р.; зібрания старовини у Керчі, у Миколаїві (потім було передане до музею Одеського О-ва); першу часопись знаходимо у Одесі (*Messager de la Russie Meridionale*)³⁰).

Звертаючись до загального значення культурної діяльності народів, заселивших Нов. край, ми повинні не забувати, що діяльність та почала розвиватись вільно тілько з часу повного замирення краю,—то-б-то з захопленням Криму; до 50-60-70 р.р. 18 ст. над краєм ще висіла погроза татарських набігів, а в 1-ій половині 18 ст., особливо ж у 16—17 ст.ст., за часів Запорожжя,—тут усе життя, усі сили українського поселенця—козака, тратилося на боротьбу по охороні краю, і не до культурної роботи було тоді! Все-ж, не глядючи на такі надзвичайно важкі обставини військового життя, і в Запорожжі ми знаходимо початки хліборобства, промисловости, торговлі і навіть духовної діяльности; і на початки ті належить звернути велику увагу, не глядючи на їх невеликі розміри. Отже, таким чином, неправий був Пишчевич, який казав, що ніякої користі державі не було від козаків³¹); неправий був і Рішельє, коли казав, що освіченість та культура у запорожців зовсім не ширився, та що вони самі знищували її у сусідів своїми нападами та набігами. Неправий був і нащадок молдавського переселенця—

боярина Стурдзи, який на зборах сільсько-господарського зібрання говорив:— „вам нічого не залишилось в цім молодім краю від наших попередників, окрім затоптаної кочів'ями степної землі, і на ній повинні ми все зробити самі: дістати і воду, і рослину, і куток для дітей своїх³²). Цікаво зазначити, що всі ці три особи— чужоземці, а не росіяне и не українці. Здобуттям Криму починаються нові, кращі часи для культурного життя краю: от цього часу вже приходиться вести боротьбу не з кочовим татарином, а тільки з природою: треба пустиню було перевернути на з'оране поле, розсадити ліси та садки, розвести скотину, діратись до багацтв під землею, скористуватись здобутими понадморськими берегами, установити привозну та вивозну торговлю і, нарешті, заложити тут насіння освіти та культури! І все те було здобуто зусиллями держави й народу...

Не мало було зроблено чужими людьми, які зачасту були більш освічені та культурні, ніж українські та великоросійські поселянє. Не можна забути про те, що зробили вони на користь хліборобства, скотарства і, особливо, торговлі. Торговля, можна сказати, була цілком у руках греків, армян, єреїв; а торговля, особливо закордонна, дала силу, славу й багацтво краю,— його містам. Тому необхідно визнати велике значіння чужоземних поселян на розвиток торговельних міст. Меншим був їх вплив на сільський побут, хоч-би на теж хліборобство, або скотарство. Самі вони були, справді, кращими господарями, ніж українські поселянє, але, коли вони жили окремим, осібним життям, культурний вплив їх був не дуже примітним. Щоб упевнитися у тому, тільки згадаємо, що вже в половині 19 ст. з 3½ мил. населення Новор. тільки 102.300 чоловіка вели своє хазяйство по німецькому зразку, а по українському 2.300.000 ч. Отже чимало зроблено чужоземцями і для заселення Нов. кр., і для розвитку культури в ньому, але-ж далеко менш, ніж українським і російським населенням. Це, останнє, було поставлене в умови далеко важчі, ніж перші: йому треба ще вести й боротьбу з татарами; воно одержувало зовсім мало з тих льгот, які давались чужоземцям; про його мало турбувались і почасту кидали без допомоги на волю Божу в боротьбі з усікими негодами; і, нарешті, йому прийшлося ставати в залежність од невеличкої купки власників--поміщиків, яким допомагало правительство, бо держало їх руку; а по містах йому зовсім було важко боротись з багатим, освіченим, об-

дарованим усякими льготами іноземним купецтвом. І все-ж, не дивлючись на все це, українство, по 1-ше, уявляло з себе головну частину населення по своїй численності і, по 2-ге, мало дуже велике значіння в розвитку місцевої культури, і духовної, і не духовної. В тому ми вже змогли завіритись, показуючи, що головнішим зразком хазяйства—був український, а не чужоземний; те-ж саме треба сказати й відносно скотарства, стільки-ж поважного, як і хліборобство й інші селянські промисли. Не можна не бачити значіння рус. населення й серед міського побуту: ми знаємо, що роскольники приймали не меншу участь в торговлі Єлисаветграду, ніж греки, і, взагалі, українським та великоросійським поселенцям не чужа була торговля „другої руки“ і ріжні рукомесла; по деяких містах (Катеринослав, напр.), чужоземців було дуже мало.

І поруч з цим ми все ж признаємо велике значіння й іноземців у житті Нов. краю. Ми, навіть, думаемо, що в значній мірі розвиток місцевої культури залежить, між іншим, і від ріжноманітності етнографичного складу населення краю: один народ розробляв, розвивав одну сторону культури, а другий—другу. Так, зі слів невідомого автора „Опис. город. и уездов Азов. губ.“³⁸)—дізнаємось, що великоросійські одновірці та селяне були дуже здатні до хліборобства; українці, займаючись хліборобством, любили розводити й скотину; вірмени—промисли та торговлю, греки—ріжні майстерства, садівництво та хліборобство, а по містах, од себе додамо,—торговлю. І життя доказало, що з цими звичками і особливостями ріжних народів треба було рахуватись. Усі змагання правительства про розвиток німецьких хліборобських колоній, в склад яких увійшли колишні рукомесники,—не дали ніяких наслідків; усі зусилля зробити свреїв-промисловців гарними хліборобами—була даремна праця.

БІБЛІОГРАФИЧНІ ПРИМІТКИ.

Цікаву й надто своєрідну сторінку в загальній історії заселення Росії й України уявляє з себе історія заселення Запорожжя й Новоросійського краю і по надзвичайно швидкому процесу заселення і по ріжноманітності етнографічних елементів, притягнених до цього процесу, і по блискучим наслідкам, котрі були нагородою за тяжку працю перших поселенців. Ця сторінка почасти вже навіть написана в численних працях ветерана - історика Новоросійського краю А. А. Скальковського¹); і кожен, хто знає його історичні та статистичні праці, погодиться з тим, що вони для свого часу являлися до високої міри видатними творами можна сказати, що в крайовій історичній літературі того часу вони занимали перше місце; так на них дивилась і петербурзька Академія Наук, котра присудила авторові найбільшу нагороду (Демидівську та Уварівську премії). Та й тепер кожен дослідувач запорожської й новоросійської старовини повинен буде звертатися до праць А. А. Скальковського, як до найбагатшої скарбниці цінних матеріалів, котрі ніколи не загублять свого значіння. Інше ми повинні сказати про критичне оброблення та групіровку цього матеріалу; вимоги від історичного развідування за останній час значно збільшились і їх не задовольняє хронологичне „обозріннє“ історії Новоросійського краю, котре викладене не в прагматичній, а в літописній формі. До праць А. А. Скальковського, по своєму характеру та напрямку, прилучаються розвідування преосв. Гавриїла²). Потім, пізніше, начали з'являтися історико-статистичні описи окремих губ., котрі складалися офіцерами Генерального штабу, між ними були й описи Хер-

¹⁾ «Історія Нової Січі». З видання (1842, 1846, 1885 р.); «Хронологическое обозрѣніе исторіи Новороссійскаго Края» (1730 - 1823 г.), 2 книжки. Од 1836 і 1838 р.; «Опыт статистического описанія Новороссійскаго Края» 2 части, 1850 - 1853.

²⁾ Очерк повѣствованія о Новороссійском краѣ, из оригинальных источников почерпнутый, (в 3-му томі «Зап. Одес. Общ.») и продолженіе очерка о Новороссійском краѣ (в 5-му томі «Записок Одес. Общ.»); ці ж статті передруковані в «Сочиненіях» преосвященнаго, виданих у Москвѣ в 1854 році.

сонщини та Катеринославщини; в опису Херсонщини ми, між іншим, стріваємо „Краткій історический взгляд на Херсонскую губ.“¹), котрий содежує в собі загальний нарис заселення губ. та де-кілько нових фактичних даних, котрі взяті з архивних джерел. Оце й все, зроблене раніш, що до історії Новоросійського краю, взагалі, та заселення його з'окрема-на російській мові²).

Але раніш всього цього (в 1820 р.) було надруковано французькою мовою в Парижі твір, котрий був спеціально присвячений історичному нарисові Новоросії, написаний маркізом де-Кастельно³). Цей твір міг дати змогу чужинцям наглядно й досить вірно уявити собі край, котрий їх дуже цікавив і приваблював своїм торгом та промисловістю, тим більше, що на чолі його тоді стояв відомий французький емігрант дюк де-Рішельє, котрий хотів притягти сюди велику кількість французьких поселенців. Автор цієї книжки мав всі данні за для того, аби написати добрий твір про те, що хотів: він довго жив у Новоросії, мандрував по ній, робив спостереження над місцевого природою мав безпосередні стосунки з місцевими діячами і, щ найважливіше, одержував од місцевої адміністрації ріжні повідомлення про недавне минуле та сучасне становище краю. Коли ми ще згадаємо про дуже присмне відношення автора до особи та діяльності Олександра І-го, котре він, між іншим, виявив присвяченням йому своєї книжки, і бажання оцінювати заходи ріжних діячів, то для нас стане ясно, що це поважний твір, цікавий не лише для чужинця, але й за-для руського читача.

Так, у другій частині ми знайдемо чимало цікавих даних та думок що до історії заселення Новоросії (такий його опис місцевої природи та повідомлення про кольонії); а 3-я частина, спеціально присвячена м. Одесі та її торгу, ще більш цікава з цього боку.

¹) А Шмідта. Матеріали для геогр. та стат. Рос. Херсон. губ. 2 часті. СПБ, 1863; стр. 3-78.

²) Сюди ще треба додати М. Кириакова «Історико-статистическое обозрение Херсонск. губ. в «Матеріалах для статистики Рос. Имп. 1839, стр. 163—189.

³) *Essais sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie* 3 vol P. 1820. В першій та другій частині викладається систематична історія степів Новоросії, починаючи від скіфів і закінчуючи кримськими татарами й запорожцями і українськими та великоросійськими переселенцями в другій половині XVII і першій четверті XIX ст. окрім того, описується природа Новоросійської країни та її кольонії. У 3-ій частині вищені історичні та статистичні відомості про Одесу та звіт про мандрівку до Криму-

Звичайно, сучасний читач не буде задоволений книжкою де-Кастельно і знайде в ній чимало прогалин та помилок; йому менш цікаво буде знати, що було з Новоросією колись дуже давно, і йому шкода буде, що про історію заселення країни в 2-й половині XVIII ст. та почат. XIX так мало написано; в характеристиці діяльності дюка де-Рішельє він побачить не об'єктивне викладання заслуг та хиб цього діяча, а виключно один панегірік; не раз він жалкуватиме також, що автор не зазначив більш точно своїх джерел. А. А. Скальковському та іншим розвідувачам не треба було звертатися до книжки де-Кастельно, бо вони мали в своєму розпорядженню багато нових та ріжноманітних матеріалів і писали лише на підставі їх, але майбутній історик новоросійського заселення, нам здається, не обійде її і візьме на увагу де-які погляди маркіза де-Кастельно.

Крім цих загальних творів, можна ще вказати на де-кілько монографій що до окремих питань: А. А. Скальковського—про болгарські колонії, його ж, Смольянинова, Орлова та проф. В. К. Надлера—про Одесу, Владимирова—про Катеринослав, Нікітина про євреїв-хліборобів, Щебальського та Брикнер—про Потьомкина, Пейсонеля—про чорноморську торговлю, Клауса—„Наші колонії“, 1869 р., Веліцина—„Немцы въ Россіи“, 1893 р., Stach—Die Deutschen kolonien in süd russland, 1904, Keller—Die deutschen kolonien in russland, 1905, проф. Гр. Писаревський—„Изъ истории иностранной колонизации“ (по неизданным архивным документам), М., 1909, X, 340, 83, та інші. Остання розвідка—дісертація, в котрій багато фактичних даних, узятих в державного архіву мініст. закорд. справ., архіву канцелярії опікунства, з архіву міністерства хліборобства і державного майна, московського архіву мініст. юстиції та інших. Це—початок систематичного досліджування про чужоземну колонізацію в Росії і Новоросії. Питання про заселення Новоросійського краю поставлене на фактичний ґрунт і у „Матеріалах для оцінки земель“, котрі видавала херсонська земська управа. Не можна не подякувати херсонському земству та статистикам за те, що в виданих їм „Матеріалах“ вони вмістили коротенькі нариси заселення тих повітів, які описують, так що з цих окремих нарисів складається цінна картина заселення Херсонщини. Немає ніякого сумніву, питання про заселення перебуває в тісному з'язку з тими формами володіння землею та

господарства, які нині існують, позаяк під час самого заселення складалися та вироблювались ті або інші форми володіння землею, станів, місцевого управління та т. і. На жаль, статистики були обмежені своїми спеціальними завданнями (сучасного господарства та економичного вивчення губ.) і не змогли досить докладно, як того потребує тема, викласти історію фактичного заселення Новоросійського краю та умов, у яких воно провадилось. Очевидно, що це повинно бути прямим завданням спеціаліста історика. Однаке, шкода, що до цього часу нікому з дослідувачів не впало на думку написати про це; напевне, цьому заважають широкі завдання й занадто велика кількість ріжноманітних друкованих та архівних даних. Я далекий від думки взяти на себе таке завдання—за-для цього потрібно було б написати велику книжку. Цей же мій етюд уявляє з себе передруковані, з деякими додатками, прилюдні лекції, котрі я читав по-весні 1888 року у м. Миколаїві і котрі були надруковані в часописі „Кіевская старина“ і окремим відбитком—„Колонизація Новоросійського края и первые шаги его по пути культуры“, 1889 р. (російс. мовою).

З огляду на те, що після того вийшла й вищезгадана праця по історії чужоземної колонізації—проф. Гр. Писаревського, і ціла низка цінних монографій Еварницького, по історії Запорожжя, де багато місця відведено топографії й заселенню Запорожжя, що з'явилися й деякі нові матеріали, наприклад, в „Записках Одесского Общества истории и древностей,—“ можливо було б значно доповнити той мій етюд, але за-для цього потрібно було б значно поширити його, для чого в мене нема часу. Однаке, переглянувши його зараз, я переконався, що він буде користним і в цій, тільки трохи доповненій, редакції, бо праця А. А. Скальковського в продажу немає, а моєго відбитку з „Кіевской старине“ було надруковано так мало примірників, що це видання являється, по суті, першим, а не другим. З того часу, як вийшли праці А. А. Скальковського, зібралось чимало нових матеріалів, вони й були, в свій час, головним джерелом за-для моєго етюду: де ріжноманітні й цінні документи, котрі вміщені в 13 книжках „Записок Одесского Общества истории и древностей“, (тепер цих книжок ми маємо куди більш), в де-кількох книжках „Сборника Император. Рус. Истор. Общ.“, у часописі „Кіевская старина“, у „Матеріалах для истор. стат. оп. Екатерино-

словської єпархії", Феодосія, у мемуарах німецького лікаря Дрімпельмана та Пишчевича. Крім того, я знайшов тоді за-для себе де-що цінне й у таких джерелах з перших рук, котрі були видані ще до виходу праці Скальковського, але котрими ні він, ані інші майже не користувалися; це мандрівки та описування академика Гюльденштедта, проф. Дюгуррова, Ізмайлова, Невідомого, Мейера. Нарешті, я чимало взяв із тієї скарбниці матеріалів, з якої брали та й будуть брати всі розвідувачі,—з „Полного Собрання Законов“. Не перелічую тут також і джерел, які покладено в основу топографичного нарису Новоросійських степів, бо вони всім відомі (Еріх Лясота, Боплан, князь Мишецький, Корж та інші).

На підставі всіх цих матеріалів та перелічених вище підручників я прослідкував у загальних рисах запорожську колонізацію, поширення держави та переселення народу на південь до заповіданих берегів Чорного та Азовського моря; винайшов види та форми, розмір та скорість заселення, ролю в ньому держави та народу,—українського та великоросійського племені й чужинців. Укупі з тим, зробив короткий нарис початку місцевої культури, котра розвинулася поруч з заселенням краю і котра пробувала в прямому, безпосередньому з'язку з заселенням, і, можливо сказати, цілком залежала від нього.

ПРИМІТКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ.

1) Мат. для геогр. та стат. Рос. Херс. губ., 1, 96. 2) У „Зап. Од. Общ. истор. и др.“ III, 571—580, знаходимо „Описаніе р. Днѣпра от м. Переяловичного до Чорного моря“, котре має в собі цікаві відомості про великі та малі річки, вітки та острови р. Дніпра. 3) Путевыя записки, Е. Лясоты, пер. в први. Бруна, стр. 27. 4) Описаніе Україны, стр. 22. 5) Поїздка в Южную Россію, 1-я часть. Очерки Днѣпра, стр. 100, 101, 103, 104. 6) Матер. для геогр. и ст. Херс. губ. 1, 168—169. 7) Поїздка в Южную Россію, часть 1-я. Очерки Днѣпра, стр. 154. 8) Путевые записки, стр. 26—30, 52—53. 9) Описан. Україны, стр. 17—19, 22—29. 10) „Запис. Одес. Общ.“, 7 т., стр. 180—181. 11) Матер. для геогр. и стат. Херс. губ., 1, 188, 190; див. також опис р. Бугу у Мейера „Повѣтв. землем и естеств. описание Очак. земли“. СПБ. 1794 г., ст. 110—112. 12) Опис. Укр., стр. 31. 13) Матер. для геогр. и стат. Херсон. губ., 198. 14) Повний реєстр. Дніпрянськ. віток див. у кн. Мишецького: „Истор. о козаках-запорожских“, стр. 59—73; далеко менш задовільняючі відомості атласа р. Дніпра кінця минулого століття, див. Русова „Русские тракты“, стр. 128—129. 15) „Зап. Одес. Общ. ист. и древн.“, т. VII, стр. 183—184, 181. 16) Скальковського „Опыт стат. оп. Новор. края, ч. 1, стор. 200—201. 17) Опис. Україны, стр. 16. 18) Ibidem, стр. 18. 19) Ibidem стр. 23. 20) Ibidem, стр. 25. 21) Ист. о казак. запор., 78. 22) „Зап. Одес. Общ.“ т. 7-й, стр. 185. 23) „Зап. Од. Общ.“, т. 7-й, стр. 186—187; Чернівський у своєму „Описанії Свчи“ перераховує ліси, котрі належали запорожцям; див. „Ист. о казак. запорож.“, стор. 83—84. 24) (Зап. Од. Общ., 1, 260—261. 25) Опис. Україны, стр. 89—93. 26) „Путевые записки“, стр. 54. 27) Ист. о коз. запор., стр. 77. 28) Зап. Одес. Общ., т. 7-й. стр. 187. 29) Ист.-стат. обозр. Херс. губ., Кирьякова (Мат. для стат. Рое. вип., стр. 181); про сугаків та диких коз свідчить і Мейер, стр. 192. 30) Ист. о козак. запор., стр. 77, 78. 31) „Зап. Од. Общ.“, т. 7-й, стр. 187. 32) Опис. Україны, стр. 32—33. 33) Ibidem, стр. 15—16, 18. 34) Ист. о козак. запор., стр. 77. 35) „Зап. Од. Общ.“, т. 7-й, стр. 187. 36) Зап. Од. Общ., XI, стр. 192—193. 37) Боплан, Опис Україны, стр. 96—98. 38) Mémoires du baron de Tott sur les turcs et les tartares 1781 153—154. 39) Очак. зима по сучасному опису. В. Ястремська, в „Кіевской Стар.“, 1884 р. серпень, стор. 732. 40) „Зап. Од. Общ.“, VII, стор. 183. 41) Опис. Україны, стор. 85—87. 42) Опис. Укр., стр. 84; див. також Афанасьєва-Чужбинського „Поїздка в Южную Россію. Очерки Днѣпра“. 43) Цікаві відомості про чуму в Херсонщині у замітці А. С. Пишчевича, особливо цікавий його опис Крюковського карантину м. Кременчука, див. „Кіев. Стар.“ 1885 р., травень, стор. 155—163.

ПРИМІТКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ.

¹⁾ Про походження запор. козаків див. статтю д. Падалки („Кіевск. Старина”, 1884 р., серпень та вересень, стор. 580—613, 27—52); основна думка — однаковість факторів, котрі викликали до життя українських та запорожських козаків — з'ясована автором докладно, до того-ж, на підставі точних фактичних даних, і тому може бути прийнятою, як доведена цілком; слабіший мак відтінок різниці між тими й другими по складу, заняттях, внутрішній організації; автор з цією певними підставами надає величезного значення сусіству татар, з одного боку, і польському державно-громадському устрію — з другого; у запорожських козаках він вбачає своєрідне, на пів-перехоже, напів-оселé заселення

²⁾ Д. И. Еваринцького. „Число и порядок запорож. съчей,” стор. 4—15; всі ці місцевості можна легко знайти на атласі р. Дніпра, т. XVIII ст. (див. Русова, „Русские тракты”). ³⁾ Д. И. Еваринцького. „Число и порядок запорож. съчей,” стор. 15—19; його ж „Ист. запорож. казаков.” I, СПБ. 1892, 78—180. ⁴⁾ Д. И. Еваринцький „Запорожье, II, стр. 6—9. ⁵⁾ „Лѣтоп. Самовидца” 1878 р., стор. 289—290. власне, цей уривок, уміщений у „Кратком описании Малороссии”. ⁶⁾ „Истор. о козак. запор.”, стор. 79. ⁷⁾ Устное повѣствование Н. Л. Коржа, див. також Еваринцького „Сборн. матеріал. для истор. запор. козаков”, ст. 147—148. ⁸⁾ „Исторія о козак. запорожских” ст. 80—81. ⁹⁾ Д. И. Еваринцький „Исторія запор. козаков.”, I, СПБ. 1892, ст. 20. ¹⁰⁾ Ки. Мишецький, ст. 81. ¹¹⁾ Скальковського „Ист. Новой Съчи”, 3-е видан., I, стор. 36—37. ¹²⁾ Ibidem, стор. 33—37. ¹³⁾ Феодосія „Матеріали для истор. стат. опис. Екат. епархії”, вып. II, стор. 215. ¹⁴⁾ Еваринцький „Исторія запорож. козаков”, I, 1892, стор. 196—197, котрий посилається й на А. Скальковського, „Исторію Нової Съчи”, 1885, I, 33—41, „Зап. Одес. Общ.”, VII, 182. ¹⁵⁾ Д. И. Еваринцький „Исторія запорожск. козаков”, I, 1892, стор. 203—205. ¹⁶⁾ „Истор. о козак. запор.”, 81—82. ¹⁷⁾ „Зап. Од. Общ.”, VII, 182—188. ¹⁸⁾ Скальковський „Исторія Нової Съчи”, Од 1885, I, 199. ¹⁹⁾ Д. И. Еваринцький „Исторія запорож. коз.” II, СПБ. 1892, стор. 299. ²⁰⁾ Феодосія „Матеріали для ист.—стат. оп. Екат. еп.” I, 522—523, 397. ²¹⁾ Феодосія „Матер. для ист.—стат. оп. Екат. еп.” I 191, 221. ²²⁾ Д. И. Еваринцький „Запорожье, II, 9. ²³⁾ Ibidem 17—18; ²⁴⁾ Д. И. Еваринцький. Истор. запор. козак. I, 194—196. ²⁵⁾ Устное повѣств., стр. 84—94. ²⁶⁾ Reisen durch Russland, II, ст. 110—111. ²⁷⁾ „Исторія Нової Съчи”, I, 33—37. ²⁸⁾ Сборник антропол. и этногр. ст., вид. Дашковым, I, прил. 1-е. ²⁹⁾ Ист. о коз. запор., ст. 81—82. ³⁰⁾ А. А. Авдієвського, „Матер. для истор. южно-рус. краю” од. 1886, ст. 117. ³¹⁾ Опис іх див. у Коржа. ³²⁾ Устное повѣств., ст. 55—61; ³³⁾ Пам'ять о Запорож'ї, ст. 68—69.

ПРИМІТКИ ДО ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ.

¹⁾ А. А. Скальковського. Хронол. обозр. 1, 84—86; див. також П. С. Зак., т. XIX, № 13460 (ук. 10 мая 1770 г.); опис. цієї лінії у Гольденштедта, *Reisen durch Russland*, 101—106. ²⁾ Зап. Од. Общ., 3-й т., стор. 295—296. ³⁾ Про в'ого ми скажемо де-кілько слів, коли будемо описувати слов'янське заселення. ⁴⁾ Мат. для от. зем. Херс. губ. 1, 42. ⁵⁾ Мат. для геогр. и стат. Россії. Херсонская губ., Шмідта 1, 59—60. ⁶⁾ П. С. Законов, т. XXIII, № 17018, (указ Каховському от 26 янв. 1792 г.). Зап. Од. Общ. 11, 770. ⁷⁾ Скальковського. Хрон. обозр. 1, 217—218. ⁸⁾ Сборн. Имп. Рус. Ист. Общ., т. 27-й, 155. ⁹⁾ Ibidem 155, 166. ¹⁰⁾ Зап. Од. Общ. XIII, стр. 156. ¹¹⁾ Ibidem, стр. 158. ¹²⁾ Ibidem, стр. 159. ¹³⁾ Ibidem, стр. 165—179. ¹⁴⁾ Рус. архив. 1867 р., 1213—1215 стр. ¹⁵⁾ Скальковського. Хрон. обозр. 1, 145, 190—191. ¹⁶⁾ Короткий історичний нарис м. Херсону, складений Чирковим, надруковано в пам. кн. Херсонщини на 1864 р. 1—17; занепаць Херсону автор, на наш погляд, пояснює цілком докладно—конкуренцію Миколаїва. ¹⁸⁾ Вони надруковані в „Зап. Од. Общ. ист. и древ.“ т. XI, 324—377. ¹⁹⁾ Скальковського Хронол. обозр. 1, 135. ²⁰⁾ Зап. Од. Общ. и древ., XI, 342. ²¹⁾ Ib., 344. ²²⁾ Див. уривки з того, що писалось про Херсон під час пробуття там цариці в ст. Брикнера „Путеш. Екат. в Крым“. („Ист. Вѣсти.“ 1885 г., сентябрь, 478—487. ²³⁾ Пут. в пол. Рос., II, стр., 186—188. ²³⁾ Письма о Крымъ..., стор. 42. ²⁴⁾ Зап. Имп. Общ ист. и древ., XII, 477—481. ²⁵⁾ А. А. Скальковського. Хрон. обозр. 1, 233. ²⁶⁾ Егорова „Екатеринославское блуканіе“, 1887 г.; Владимирова „Первое столѣтіе Екатеринослава“ (матеріали для історичного нарису) 1887 р.; К. Королькова „Столѣтній юбилей Екатеринослава. Е. 1880 г.“ ²⁷⁾ Мат. для ист. стат. оп. Екат. еп., Е. 1880 р., 306—318. Владимиров, 11—20. ²⁸⁾ Мат. для ист.-ст. оп. Ек. еп. 1, 25—40. ²⁹⁾ П. С. З., т. XXII, № 15910 (ук. от 22 янв. 1784 г.) ³⁰⁾ Рус. архив., 1865, ст. 394—395. ³¹⁾ П. С. Зак. т. XXII, № 16057 (ук. 4 сент. 1784 г.) ³²⁾ «Зап. Од. Общ.» IV, 375. ³³⁾ Ibidem 376, 377. ³⁴⁾ «Зап. Одес. Общ.» II. 332 и 774. ³⁵⁾ «Зап. Одес. Общ.» 5-й т., стр. 444—445; всіх фабрик у Катеринославі малося бути 12. ³⁶⁾ Рус. архив. 1865, стор. 66—68. ³⁷⁾ Ibidem, ст. 869. ³⁸⁾ Зап. Од. Общ., 5-й т., стр. 458—459. ³⁹⁾ Зап., Одес. Общ., III, стр. 289. ⁴⁰⁾ Владимирова „Первое столѣтіе г. Екатеринослава“, стор. 212—213. ⁴¹⁾ Ibidem, ст. 103—105, 145—150. ⁴²⁾ „Зап. Одес. Общ.“ П 672. А. А. Скальковський висловив думку, що Миколаїв був заснований 28 березня 1789 р., і поспішається на архив чорномор. гидрогр. депо, відкіля він передрукован і в другім томі „Зап. Одес. Общ.“ Цілковито вирішить це питання тоб, хто наведе справки в цьому архіві. ⁴³⁾ „Зап. Од. Общ.“, II, стор. 769. ⁴⁴⁾ Початок заснування рос. флоту на Чорному морі („Зап. Од. Общ.“ IV, 285) ⁴⁵⁾ „Зап. Од. Общ.“ XIII, 182—183, 184—186, 187, див. також „Распоряженія и предположенія кн. Потемкина-Таврическаго объ устройствѣ Черноморскаго флота и г. Николаева. (Мор. сбор. 1855, № 11, стр. 151—167). ⁴⁶⁾ „Зап. Од. Общ.“ 11, 673—674. ⁴⁷⁾ Ibidem, 673. ⁴⁸⁾ Записки вім. лікаря про Росію на кінці минулого століття (Рус. Архив, 1881, кн. 1-я,

стр. 48—49). ⁴⁹⁾ „Зап. Од. Общ.“ II, 747. ⁵⁰⁾ „Зап. Од. Общ.“ II, 772. ⁵¹⁾ Пут. в полуд. Рос. II, 99—100. ⁵²⁾ „Письма о Крымѣ, объ Одессѣ и Азовском морѣ“ М. 1810, стр. 39—40. ⁵³⁾ „Землеописаніе Рос. Имп.“ V. 347—348. ⁵⁴⁾ „Зап. Од. Общ.“ II, 747. ⁵⁵⁾ Див. порівнюючу таблицю ріжних суден, збудованих в тій та другій верфі до 1824 р. в „Зап. Од. Общ.“ II, 749—750. Скальковського, Хрон. обозр., I, 235. ⁵⁶⁾ Між іншим, думка про будівлю міста там, де був тур. Хаджибей, виникла у цариці ще в 1782 році, див. „Зап. Од. Общ.“ I, 261. ⁵⁷⁾ Сборн. Имп. Рус. Ист. Общ., т. L IV р. 32 (Notice sur 11 années de la vie du duc de Richelieu à Odessa pour servir à l'histoire de savie) ⁵⁸⁾ Исторія Одессы, стр. 167—168. ⁵⁹⁾ Сборн. Имп. Рус. Истор. Общ., т. LIY, Р. 370. ⁶⁰⁾ Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie, III, р. 17—112; приведені нами фактичні данні про Одесу взяті з творів Смольянінова та А. А. Скальковського. ⁶¹⁾ „Записки Одес. Общ.“, III 293. „Описаніе городов и уездов Азовской губ.“ На підставі деяких хронологичних вказівок самого документу, видавці відносять його до 1779 р.; але як можна балакати про 1779 рік, коли в тексті згадується про 1780 рік? Виходячи з того, що тут описується перший Катеринослав, треба віднести його на початок 80-х років XVIII століття. ⁶²⁾ Ibidem, ст. 297. „Зап. Од. Общ.“ II, 835—838. ⁶³⁾ „Запис. Одес. Общ.“, III, 295—296. ⁶⁴⁾ Сборн. Имп. Рус. Ист. Общ. L IV р., 276—281. ⁶⁵⁾ Письма о Крымѣ... стр. 230, 232, 258, 262; „впрочем, в 1805 г. торговые обороты Таганрога превышали 5.000,000 руб.“ (Скальковського, Хронологич. обозр. II 95. 66, 66) Traite de la commerce... I. Р 302. ⁶⁷⁾ А. А. Скальковського, Хронолог. обозр., II, 95. ⁶⁸⁾ А. А. Скальковського, Хронол. обозр., I. 246—247 ⁶⁹⁾ Ibidem, II, 40—41: про вільготи, данні мешканцям Одеси. Див. А. Орлова: „Истор. очерк г. Одессы“ Одеса 1885 р. ⁷⁰⁾ А. Орлова „Истор. очерк Одессы“ стр. 14. ⁷¹⁾ Ibidem, 52. ⁷²⁾ Ibidem, прилож. 123—127. ⁷³⁾ Ibidem, прил. 104—222; ⁷⁴⁾ „Зап. Од. Общ.“, IX, 252; ⁷⁵⁾ Сборн. антр. и этногр. статей о Россіи.

ПРИМІТКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО РОЗДІЛУ.

1) Скальковського, „Хронол. обозр.“ 1, 124. 2) Пр. Феодосія „Матеріали“... 1. 8—9. 3) Пр. Феодосія. Матеріали 1, 496. 4) Див. про його замітку Мураакевича в „Зап. Од. Общ.“ XII, 462—464. 5) Пр. Феодосія. Матеріали, 1, 358. 6) Пр. Феодосія. Матеріали.. II, 50—51: на таких же підставах були Шолохова, Чаплинка та інши. 7) Примітка А. С. Пищевича на Новоросійський край. („Кiev. Стар“., 1794 янв.. 118 8) „Зап. Од. Общ.“ X 239. 9) Пр. Феодосія. Матеріали II, 195. 10) А. А. Скальковського. Хронол. обозр. II, 240. 11) Несколько выводов из стат. труд. по Черн. и Херсонской губ., издано Херсонской губ. земскою правою, стор. 15. 12) „Зап. Од. Общ., IX, 279 13) А. А. Андрієвського. Мат. для истор. Южно-русск. края. Од. 1886 р., стор. 50—77. 14) „Матеріали для оцінки земель Херс. губ.“, т. II, стр. 128—129. 15) „Зап. Одес. Общ.“ XII, 349, 358—359. 16) „Зап. Одес. Общ.“ IX, 272. 17) Ibidem, 273—274. 18) „Зап. Одес. Общ.“ IX, 265. 19) „Зап. Одес. Общ.“ II, 775 20) De la civilisation des tatars pogais dans lewidi de la Russie europeenne 1816 р. 120. 21) Пр. Феодосія. Матеріали. 1, 486. 22) „Зап. Од. Общ.“ XII, 349—350. 23) „Зап. Од. Общ“, VIII, 212. 24) Владимирова, „1-е стол. г. Екатеринослава“, стр. 9. 25) „Зап. Одес. Общ.“, IX, 270. 26) „Зап. Одес. Общ.“ XI, 284; грамота, яка давала старовірцям волю віри, коли поселяться в Новоросії, надрукована в „Хронол. обозр.“ А. А. Скальковського, 1, 280—281. 27) „Зап. Одес. Общ.“, IX, 288; посилка на Рус. архив. 1869 р., стор. 1611. 28) Див. П. С. Зак., т. XXVII, № 20123 (указ от 25 января 1802 г.) 29) De la civilisation des tatars pogais, р. 120 30). В архівнім ділі „О випущених по Всемилостивішему повелінню духоборцах на прежнія жилища. 1801 г.“ є цікаві подробиці про поворот духоборців із заслання: вони можуть дати матеріал для окремої статті. 31) Див. А. А. Скальковського „Русские дисиденты в Новороссии“ (Кievsk. Старина“, 1887 р., квітень, 771—782): його ж „Опыт... 1. 212—215. 32) Владимирова „1-е стол. Екатеринослава“, стор. 207—210. 33) Орлова. „Истор. очерк. Одессы“, стор. 15—16, про втікачів у Чорноморії, див. ст. д Ішербіни в „Кievsk. Стар.“ 1883 р., червень, ст. 233 248, 34) „Зап. Од. Общ.“, II, 770. цікава наукова розвідка про це вбивство надрукована О. Я. Ефименковою, на підставі діла, яке переховується в Харк. істор. архіві—„Турбаевская катастрофа („Южн. Русь“). 35) „Зап. Одес. Общ.“, VII, 301. 36) De la civilisation des tatars-pogais, р. 95—96; в Харк. універс. Дюгуро викладав загальну історію. 37) De la civilisation.... р. 96—98. 38) Див. „Примѣчанія Александра Пищевича на Новоросійский край“ („Кievskая Старина“, 1884 р., січень, стор. 121) 39) „Зап. Одес. Общ.“, II, 763, 764. 40) „Кievskая Старина“, 1885 р., квітень, стор. 783—790. 41) „Екатер. юбил. листок“ 1887 р.. № 2. 42) „Зап. Од. Общ.“ IX, 319—331. 43) „Матер. для оцінки земель в Херсон. губ.“ т. III стор. 123—125. 44) „Зап. Од. Общ.“, XII, 360—361. 45) Ibidem, стр. 361—364. 46) „Кievsk. Старина“, 1885 р., березень, 534—535. 47) „Матер. для оцінки земель Херс. губ“ I, 48, 49 48) Феодосія. Матеріали, 1, 560. 49) „Екатер. юбилей. листок“ 1887 р., № 3 “Реестр о розданих, но не

заселеных Екатерин. уѣза землях", 50) П. С. Зак., т. XXVIII, ук. 31 дек. 1804 г. 51) "Зап. Одес. Общ.", XII, 383. 52) "Кіевск. Старина", 1885 р., березоль, 537. 53) "Зап. Од. Общ.", XII, 337. 54) Матер. для геогр. и стат. Рос. Екат. губ.. стр. 9. 55) "Землевладѣніе Рос. Имп.", V, 304, 339. 56) А. А. Скальковського, "Хронол. обозр.", II, 57) Ibidem., 1, 231. 58) Відомості про його в праці пр. Гаврила та Феодосія.

ПРИМІТКИ ДО П'ЯТОГО РОЗДІЛУ.

- 1) А. А. Скальковського „Хронолог. обозр.“ 1, 15—45; його ж „Опыт. стат. описанія Новороссійского края“, 1, 223—225. 2) А. А. Скальковського „Хронол. обозр.“, 1, 23. 3) „Ізвѣстіе о походженіях Семена Степановича Пищевича“, М. 1884, стор. 91; по-переджу читача, що надалі в вибірках я не буду додержувати правопису тексту Пищевича. 4) „Ізвѣстіе о походженіях“, стор. 416—417. 5) Ibidem, 449—450. 6) „Ізвѣстіе о походженіях“, стор. 185—190. 7) Ibidem, 191. 8) „Зап. Одес. Общ.“, VIII, 268. 9) Див. про це ст. архим. Арсенія Сафроній Добрашевич, архим. Нової Сербії, „Кievская Старина“, 1884 р., жовтень, 276—304. 10) „Зап. Одес. Общ.“, III, 88. 11) Reisen durch Russland, II, 174. 12) Reisen durch Russland, II, 120, 124—177. 13) П. С. Зак., т. XV № 11720, 14) П. С. Зак., т. XVI № 11880. 15) П. С. З. т. XV № 11879, 16) П. С. Зак., т. XVI № 11881. 17) П. С. Зак. т. XXVI № 20259, 18) П. С. Зак., т. XXVIII № 21163. 19) П. С. Зак. т. XXVIII № 21177, 20) Скальковського „Болгарскія колонія в Бессарабії и Новорос. Краѣ“. Од., стр. 34—35 21) А. А. Скальковського „Опыт“, I, стор. 227—228. 22) А. А. Скальковського, „Опыт“, стат. оп. I, 247—250. 23) Досить доказані відомості про німецьку колонізацію в Росії можна знайти у відомому творі Клауса „Наши колонії“, 1869 р.; проте, автор головним робом цікавиться їх сучасним становищем, а про минуле говорить мало. У А. А. Скальковського ми знайдемо список усіх чужовінних колоній в ознакою часу та місця, де їх воли під час засновано („Хронол. обозр.“ 1, 327—330). 24) П. С. Зак., т. XXVI, № 19372, ук. 6 квіт. 1800 р. 25) А. А. Скальковського „Опыт“ 1, 264. 26) Подробиці про злочинне переселення італійців з Корсики, див. у Писаревського, стр. 227—261. 27) Див. план організації цих колоній у „Сбор. Имп. Рус. Ист. Общ.“ L IV 102—205. 28) Подробиці про наділ іх землею див. у „Зап. Одес. Общ.“, т. IV, ст. 359—362. 29) Див. ст. еп. Гаврила „Переселеніе греков из Крыма в Азовскую губернію („Зап. Од. Общ. 1, 197—204). А. А. Скальковського, „Опыт“ 1, 281—283. 31) Про грецьке братство та його влаштування див. цікаву статтю д. Ястребова „Греки в Елисаветградѣ“ („Кievская Старина“, 1884 р., квітень, 673—684). 32) „Зап. Од. Общ.“ VIII, 209—210, X, 274—276. 33) Див. „Сборникъ событий в Новороссийскомъ Краѣ“ („Зап. Од. Общ.“, VII, 305). 34) „Зап. Од. Общ.“, III, 297. 35) „Письма о Крымѣ“, 218, 220. 36) „Зап. Од. Общ.“, XII, 403—405. 37) „Зап. Одес. Общ.“ 11, 660. 38) А. А. Скальковського. „Опыт“ 1, 255, 2-й додаток до „Хронолог. Обозр.“ II-ї т. 39) „Зап. Одес. Общ.“, XII, 379—380. 40) П. С. З., т. XXVIII, № 21, 458, указ од 20 вересня 1804 р. 41) Д. И. Еварницкого „Сборн. мат. для исторіи запорож. козак. СИБ. 1888, 222—225. 42) Примітка А. Пищевича на Новорос. Край („Кievsk. старина“, 1884 р., січень, 129—130). 43) В. М. Нікітіна „Евреи-землевладельцы“, стор. 25, 75, 85.

ПРИМІТКИ ДО ШОСТОГО РОЗДІЛУ.

¹⁾ Дав. „Топ. Оп.“ в „Зап. Од. Общ.“ т. 7-й. ²⁾ Скальковського „Історія Нової Свчи“, 1, 179—180; „Зап. Од. Общ.“, т. 7-й, стор. 185. ³⁾ А. А. Скальковського „Опыт“, 11, 23, 14, 18—19, 21. ⁴⁾ Зябловського „Описаніе Рос. Імп.“ V, 305, 339—340. „Кіевск. Стар.“, 1884, січень, 123—129. ⁵⁾ А. А. Скальковського „Історія Нової Свчи“ 1, 190—191. ⁶⁾ „Устаое повѣств.“ Н. Л. Коржа, 57. ⁷⁾ Reisen durch Russland, II, 178, 190. ⁸⁾ „Екатер. юбил. листок“, № 21, 204—206. ⁹⁾ „Путешествіе в полуденную Россію“, II, 107, 108. Проте, мусимо зауважити, що в книзі Ізмайлова дуже багато риторики та мало фактів; певно, й тут він трохи збільшує. ¹⁰⁾ А. А. Скальковського „Опыт“, II, 103—119, 122—124, 154—160, 193—198, 305—306. ¹¹⁾ „Устаое повѣств.“ Н. Л. Коржа, стор. 33. ¹²⁾ А. А. Скальковського, „Історія Нової Свчи“, 1, 184. ¹³⁾ А. А. Скальковського, „Опыт“, II, 340. ¹⁴⁾ Зябловського „Землеописаніе Рос. Імп.“, V, 341. ¹⁵⁾ А. А. Скальковського: „Опыт“, II, 353—364. ¹⁶⁾ „Зап. Одес. Общ.“, VII, 186. ¹⁷⁾ А. А. Скальковського: „Опыт“, II, 405. ¹⁸⁾ „Зап. Одес. Общ.“, VII, 186. ¹⁹⁾ „Морской сборник“, 1855, листопад. 167. ²⁰⁾ „Путешественныя записки“, 269. ²¹⁾ „Морской сборник“, 1855, листопад, 167). ²²⁾ „Екатерин. юбил. листок“, № 6, стор. 51; на жаль, ми не змогли дістати брошури інженера Штріппельмана і не знайшли у „Морск. Сборн.“ стат. інж. Сімечкина, на яку посилається автор замітки. д. Шрейдер. ²³⁾ А. А. Скальковського „Опыт“, II, 508—515. Traite sur le соштегсе de la шег Noire, 1, 297—298. Подробиці дав. у А. А. Скальковського „Історія Нової Свчи“, 1, 212—244. ²⁴⁾ А. А. Андрієвського: „Матер. для історії Южнорус. Края“ 310—312. ²⁵⁾ „Сборн. антр. и этногр. ст.“, видан. Дашиковим, 1. прям. II. ²⁶⁾ Зябловського: „Землеописаніе“, V, 324—325. ²⁷⁾ Всі ці числа взяли з 1-ї та 2-ї кн. „Хронол. Обозр.“ А. А. Скальковського. ²⁸⁾ Дав. про це в „Істор. Нової Свчи“ А. А. Скальковського та в „Матер.“ преосв. Феодосія. ²⁹⁾ Лялікова „Іст. и стат. взгляд на успѣхи умствен. образов. в Новор. Краѣ“ („Зап. Одес. Общ.“ II, 330—356). ³⁰⁾ „Сборник Импер. Рус. Истор. Общ.“, т. IV. Р. 307. ³¹⁾ А. А. Скальковського: „Опыт“, II, 98—99. ³²⁾ „Зап. Од. Общ.“, III, 305.

З МІСТ.

Ст.

I. Природа країни.....	1
II. Перші поселенці—запорожці	16
III. Участь держави в заселенні країни.....	35
IV. Народне заселення країни. Українська і Великоросій- ська колонізація	63
V. Чужоземне заселення у XVIII і першій четверті XIX ст.	76
VI. Початок місцевої культури	82
VII. Бібліографичні примітки ..	98
VIII. Примітки до першого розділу	103
IX. до другого розділу	104
X. до третього розділу	105
XI. до четверт. розділу	107
XII. до п'ятого розділу	109
XIII. до шостого розділу	110

ПОМИЛКИ.

Сторінка	Рядок	Надруковано:	Слід читати:
3	1	зверху	географично
5	11	,	Монастирська
6	15	од низу	застилає
7	12	зверху	повертає
7	15	,	м'яким
7	19	,	Дніпро
11	16	,	із
11	19	,	небезпечно
11	21	,	Про це
11	28	,	одежі
11	10	од низу	віж
12	14	,	східним
13	13	,	Муравський
13	16	,	бистрою
17	12	зверху	розвитку
17	14	,	величезна
17	14	,	матір'ю
18	22	,	скорійше
19	1	од низу	злиднів
22	3		Тираспольський
31	15	,	Скальківський
31	10	зверху	Л. Корж
32	4	,	Скальківський
63	14	,	Слобідської
65	17	,	громади
67	6	од низу	Війсковій
69	13	,	усіх
71	21	зверху	існувало
73	4	од низу	подорожніх
74	18	зверху	Великої
81	10	од низу	подоріж
81	12	,	торгівля
82	9	,	магістрат
82	21	,	неудалих
84	4	зверху	та 5 гильдій
86	1	од низу	Нікитина
87	16	,	проводилось
89	4	,	Пізнішім
91	13	,	Потьомкінський
93	16	зверху	Польщі

elio.nplu.org